

FONTES
LINGVÆ VASCONVM
stvdia et
docvmenta

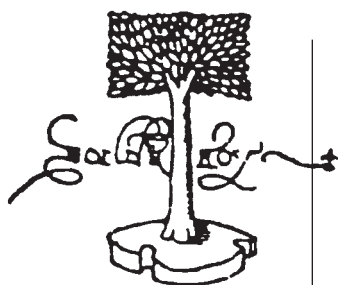
SEPARATA

Año XLV • Número 116 • 2013

Euskararen laguntzaile ahantziaz:
**iron* aditzaren historia

Manuel PADILLA

FONTES LINGVÆ VASCONVM stvdia et docvmenta

La reduplicación compleja en euskera: notas acerca de su formación y sus paralelos en otras lenguas <i>Iván Igartua</i>	5
Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (7 – barnera begirako zenbait erkaketa) <i>Koldo Artola</i>	31
Iruñe ondoko euskal testu zahar berri bat <i>Ekaitz Santazilia</i>	91
‘ <i>Cer alcatte edo alcatte ondo</i> ’ Un dato para la geografía histórica del euskera en la Llanada alavesa (Axpuru y Heredia) <i>Roberto González de Viñaspre / Pedro Uribarrena</i>	121
Euskararen laguntzaile ahantziaz: * <i>iron</i> aditzaren historia <i>Manuel Padilla</i>	131
Basque complex predicates and grammar change <i>Juan Carlos Odriozola / Xabier Altzibar</i>	171
Biformulatzaile urruntzaileak: euskarazko diskurtso-markatzaileen hiztegia osatzeko atariko azterketa <i>Ines Garcia-Azkoaga</i>	191
Euskararen belaunez belauneko jarraipena eta hizkuntza sozializazioa Nafarroako familia euskaldunetan (1970-2012) <i>Paula Kasares</i>	209
Sobre <i>Deredia</i> , nombre original y forma usada en euskara de <i>Heredia</i> <i>Mikel Gorrotxategi</i>	235
Topónimos alaveses de base antroponímica acabados en <i>-(i)ano</i> <i>Patxi Salaberri Zaratiegi</i>	245
Bai/ez galderen pertzepzioaren aldeak informatzaileen ama hizkuntzaren arabera: euskararen prosodia gaitasuna lantzeko zenbait datu argigarri <i>Iñaki Gaminde / Asier Romero / Aintzane Etxebarria / Urtza Garay</i>	273

Año XLV
Número 116
2013

Euskararen laguntzaile ahantziaz: **iron* aditzaren historia

Manuel PADILLA*

SARRERA**

Lafonen lan ezinbestekoen ondoren, Aldairen (2003) eta Mounoleren (2011) tesiek erakusten dute euskarak kanbiamendu sakonak jasan dituela aditzaren sailean, hizkuntzaren historian aldi-aspektu-modu (TAM) sistemaren berrantolatze orokor batera bulkatu dutenak. Erreferentziazko lan horiek, aldiz, albo batera utzi dute aditz laguntzaile bat, eremu geografiko zein erabilera konkretuetara estuki lotua eta mugatua agertzen zaiguna. Euskararen laguntzaileen sistemaren osagai bat den heinean, aditz horrek ikertze berezi bat eskatzen zuen. **Iron* laguntzailea aditz iragankorren ahale-rari –bai eta honi lotzen zaizkion balio eta erabilerei– hertsatzen da, eta ekialde zabal bateko ezaugarri dukegu, azken mendeetan **ezan* laguntzailearekin lehian izan bada ere.

Oraindaino genekiena bildurik, eta baliatu ditugun metodologia eta corpusa azaldu ondoan, lan honen lehen egitekoa ezaugarriaren eremuaren definitzea nahiz bilakaera historikoaren ongi deskribatzea izanen da. Ondoren, aditz honen eboluzio errezesiboa azaltzen ahaleginduko gara **iron* & **ezan*

* (UPV/EHU / U. Bordeaux 3).

** Lan honek Eusko Jaurlaritzaren babesa izan du (BFI-2010-18), eta ondoko ikerkuntza proiektuetan kokatzen da: «Monumenta Linguae Vasconum III-IV: historia, crítica y edición de textos vascos» [= FFI 2008-04516, FFI 2012-37696], «Historia de la Lengua Vasca y Lingüística Histórico-Comparada» (HLV-LHC), erref. GIC 10/83, IT 486-10 eta «Hizkuntzalaritza Teorikoa eta Diakronikoa: Gramatika Unibertsala, Hizkuntza Indoeuroparrak eta Euskara» Formakuntza eta Ikerketa Unitatea (UFI 11/14). Eskerrak bihurtzen dizkiot Beñat Oyharçabal eta Blanca Urgelli, beti eman didaten laguntza eta kuraiagatik. Eskerrak, halaber, Iñaki Camino, Xarles Videgain eta IKER-eko lankide eta adiskidei, lan honi egin dizkioten ohar baliotsuengatik.

parearen lehiari arreta berezia eskainiz, maiztasun zein banaketaren aldetik –betiere **ezan* aditzak gailentzeko lituzkeen beste arrazoiak ahantzi gabe, horietan baitatza, hein handi batean, aldaketaren azalpena. Bestela formulatuz: i) ezaugarriaren berri emanen dugu, ii) haren bilakaera diakronikoa deskribatuko, eta iii) eboluzio horretarako azalpen bat proposatzen saiatuko gara.

1. ATARIAN: ERRAN DIRENAK

Lan honi hasiera emateko oraindainoko aipuak bilduko ditugu, bi ardatzen inguruan: a) lan deskriptiboetan kausitu ditugun erreferentziak, gramatikagileei leku berezia emanez; eta b) **iron*-en etorkiaren inguruan formulatu diren hipotesiak.

1.1. Euskalariak eta gramatikagileak, **iron* dela eta

**Iron* aditzari doakionean, Euskaltzaindiaren gramatikak han-hemenka baliatzen ditu haren formak, Ekialdeko euskalkien tradizioaren ilustratzeko: Tartas, Belapeire, Maister, Etxeberri Sarakoa, *Bordel* bertsolaria, Etxahun Barkoxekoa, J. Etxepare, Barbier, bai eta kanta zahar bat edo beste. Kontzeptualizazio batera heltzeko tenorean oinarrizko puntuak hunkitzen dira:

Aditz guzti hauek [laguntzaileek] ez dute hedadura bera: erabilienak *izan*, **edun*, **edin* eta **ezan* ditugu, besteak [*egin*, *eutsi*, **iro(n)*] ez baitira hain ezagunak eta euskalki batzuetara bakarrik mugatzen baitira (EGLU II: 128).

Egin-en gainean eraikitako laguntzaile hauek batez ere bizkaieraz dira erabiliak. Dena dela, gure laguntzaile tauletan ez ditugu hauek kontuan hartuko. Gauza bera honakoetan ere [*eutsi* eta **iro(n)* aditzekin]: a) *egun baten esan eutsan Marixek*; b) *ikus diro(ke)*; c) *ez diro(ke) ikus (ibid., 123)*.

Ahala adierazteko, besteak beste, bi baliabide nagusi ditugu euskaraz: bata, *daiteke/dezake* edo *diro/da(g)ike* eta abar bezalako ahalezko adizkiez osaturiko baliabidea eta bestea, berriz, *ahal izan/lukan*, **edin*/**ezan* perifrasi formez osaturikoa (*ibid.*, 455).

Ikuspegi diakroniko batetik, eta informazio horretaz haratago joateko, Lafonengana jo beharra dugu, hizkuntzalari hau abiapuntu ezin utzizkoa baita euskal aditzaren historiaren gaineko zernahi ikertze saioko. Hark ohartarazi gintuen **iron* aditzaren inguruan dakizkigun puntu nagusiez:

On trouve parfois, chez Dechepare et (plus rarement) chez Liçarrague, et dans les poésies et les proverbes d'Oihenart, des formes auxiliaires de type *diro*, *liro*, *ziroen*, à la place de *dezake*, *lezake*, *zezakeen*. Elles sont, dans un petit nombre de passages de Liçarrague, pourvues du suffixe *-ke*; elles ont alors la même signification que les formes sans le suffixe (1973b: 523).

On ne sait pas si l'*i* de ce type de forme appartient ou non à la racine. Il figure aussi bien dans les formes du 1er groupe que dans celles du 2ème. *Ikhus niro* peut signifier « il peut me voir » ou « je le verrais ». Ce verbe n'a ni substantif verbal ni participe. Il n'a qu'un présent-futur, un éventuel et un imparfait. Il n'a pas des formes à objet de référence ni, du moins dans nos textes du XVIe et du XVIIe siècle, de formes à patient pluriel. Il en est ainsi pour les formes employées aujourd'hui en souletin. Ce verbe

pourrait avoir été primitivement un verbe causatif. Mais on ne voit pas de quel verbe simple il aurait été le causatif (*ibid.*, 524).

Aipu hauen irakurtzean, puntu batzuk argitu arau zerbait duda sortzen zaigu. Izan ere, inpresioa hartzen ahal da Lafonek ikertze sakonago baten beharrea zegoela («XVI eta XVII. mendeetako testuetan bederen»), euskara arkaikotik XX. mendeko zubereraraino egiten duen jauziak –Etchahun salbuespen– salatzen duenez¹. Aditzaren defektibotasunaren ertz batzuk berrikusi beharko ditugu denbora tarte horretarako, gutienez objektu zuzen pluraleko formei eta, neurri ttipiago batean, datibo komunztadurari doakionean. Dena den bezala, Lafon handia dugu eraikitze kontzeptual batendako baitezpadako abiapuntua bezain galdera berriak inplizituki pausatzen dizkigun hizkuntzalari.

Gramatikagile zaharrez denaz bezainbatean, Oihenartek, Urtek edo Etxeberri Sarakoak ez zuten *iron aipatu. Bai, ordea, Martin Harrietek, *iro errodon formak jaso zituen lehenbiziko autorea (1741: 107-110)². «Le verbe *pouvoir*, ahaliçate» jokatzearan indikatiboaren orainaldiko eta *futur incertain*-eko denboretan erabiltzen du, betiere absolutiboa 3. pertsona singularra dela (*nic dirot* & *nic ahal niro*, hurrenez hurren). Beste aldietan *edun eta *ezan laguntzaileak proposatzen ditu, *ahal* partikulaz lagunduak.

XIX. mendean Chaho & d'Abbadie ditugu lekuko: «La forme *niro* est dans la conjugaison auxiliaire, ce que *nuke* est dans la conjugaison substantive; elle se traduit par le verbe français *avoir*, et emporte avec elle une idée de pouvoir ou de puissance» (1836: 173). Chahok, alegiazko formen itzulpenean ematean, hipotetikoari nahiz ahalerari lotzen dizkio *iro errodon formak (*niro* 'j'aurais, je pourrai').

Hogei urte berantago Salaberryk aditzaren jokamoldeez hornitu zuen baxenafarrerari dedikatu hiztegia. «Conditionnel présent ou futur du verbe UKHAN» (1856: 242) eta «conjugaison du verbe AHAL dans son irrégularité» (*ibid.*, 247-250) ataletan *iron-en adizkiak ematen dira *ezan-en formekin nahasiak –hortaz Salaberryk aipatzen duen *irregulartasuna*. Orainaldiko eta iraganaldiko paradigmatan batzuetan *-ke* morfemadunak, bestetan *-ke* gabeak; absolutiboaren pluralgileari doakionean ere ez da sistematikotasunik sumatzen. Horrela, *nirozke* 'je pourrais les avoir' baina *hitiro* 'tu pourrais les avoir' bezalako aukera dibergenteak uztarturik agertzen dira³.

Handik guttira Inchauspek modu potentzialean *dezaket*, *nezake* eta *nezakian* bezalakoen pare *dirot*, *niro* eta *niókian* sailekoak eman zituen (1858:

¹ Lafonek bazekikeen XVIII. mendeko zenbait testutan gauzak aski diferent azalduko zirela. Aldiz, hiatus luze horretan gertatu datekeenaz deus guti hatzeman ahal izan dugu bibliografian –zehazkiago mintzatzeko, deus ere ez. Lan honen oinarria, hein batean, lausogune horren argitzeko ahaleginetan datza.

² Agian bere artikuluan zuberera baitu aztergai, Zuazok Inchausperen *Le verbe Basque* (1858) aipatzen du *iron-en formarik ematen duen lehen lan deskriptibo bezala (1989: 638). Baina lehenago, eta Harriet albo batera utziz, Chaho & d'Abbadie (1836) edo Salaberry (1856) ditugu gogoan.

³ Iduri luke Salaberry nolabaiteko anabasean erori zela paradigma osatzean; holako iduripena ateratzen dugu pluraleko 1. eta 2. pertsonen ABS eta ERG morfemen bat etortzetik. Tradizio zaharrea ongi lekukotuak diren *gindiro* 'hark gu' edo *zindiro* 'hark zu' formen erranahia itzulikatzen da: *gindirozke* 'nous pourrions les avoir' eta *zindirozke* 'vous pourriez les avoir'. Hau da, [GIN_{ERG} + IT_{ABS PLURAL}] segida [GINT-] absolutiboaren morfemari zaio asimilatu, menturaz bilakaera fonologiko baten medioz: *gin(i)tiro* > *gindiro(z)* (cf. zub. *gintzake* 'genitzake'). Gure ustez, paradigma honen gibelean egilearen hizkera bera letzake, «dans son irrégularité».

301-332). Inchauspek paradigma osoa betetzen du⁴: objektu singular nahiz pluraleko formak, *-ke*-dun ala gabeak... salbu NNN sailean. Aitzinago sakonduko dugu puntu honetan. J.-B. Archuk bere gramatikaren aditz tauletan (1868) **ezan* baizik ez du proposatzen ahalerako. Baina *verbes unipersonnels* direlako ez aritzean hiru aldiz ematen du: *orzanz' egin lio - euri' egin lio - elbur' egin lio*. Erabilera fosilduak, gastatuak dira: alegiazkoak eta soilik 3. pertsonari dagozkio, bolakarteko *r* galdurik.

Inchauspe zein Archu Bonaparteren urgazle izan baitziren, deigarri da *Le verbe Basque en tableaux* laneko tauletan **iro* erroldun batere ez proposatzea. Iruzkintan, aldiz, informazio baliotsua eskaintzen da: «Nous nous contenteront ici de présenter ceux du souletin, au régime direct des trois personnes et avec la troisième personne du singulier comme sujet» («Observations», xxv). Gèzeren gramatikan, aldiz, **iron*-en formak hiru aldiatan aurkitzen ahal dira, betiere **ezan*-ekilako konkurrentzian, halako hirukotetan emanak: *nezáke - nióke - niro*. Objektu pluraleko formak ere proposatzen ditu (*netzákel nitióke*). NN eta NNN-eko sailak nahasirik aurkeztuak dira, **iron*-en jokamolde triperzonala mugatua, dudazkoa gertatuz⁵.

Ithurryren gramatikan ere **iron*-en paradigma beterik erideten da: orainaldi, lehenaldi eta alegiazko kutxetan ez ezik, *supositiboan* (baldintzazkoan) *baniro* bezalakoak ere proposatzen dira; aldiz, ez du objektu pluraleko formarik ematen. Bestenaz, *indicatif* eta *potentiel* deiturak esleitzen dizkie *dirot* eta *diroket* pareari, itzulpenean ñabardurarik egiten ez badu ere. Haren elektan «*diro* est toujours employé comme auxiliaire pour former le verbe périphrastique transitif et se combine seulement avec les infinitifs capitaux, il peut toujours être remplacé par l'auxiliaire *dezake*» (1895: 346-347). Guztiarekin, Ithurryren ekarpen interesgarriena autoritateen ezagupena da, forma bakoitzeko; orotara Etxepare, Leizarraga, Oihenart, Pouvreau, Harriet eta Van Eys aipatzen ditu.

Ithurry oinarri harturik, S. Arotzarenak **iron* aditzaren izaera defektiboa azpimarkatzen du: «Un auxiliaire défectif. C'est un *auxiliaire transitif* n'ayant que la voix active simple dont la valeur est assez proche de *deza* auquel il peut se substituer souvent» (1951: 112). Jarraian, *les formes actuellement employées* aurkeztean, objektu singular nahiz pluraleko adizkiak jasotzen ditu, *-ke*-dun nahiz gabeak, eta orainaldi, iraganaldi zein balizkoak ez ezik, baldintzaren protasi gisakoak ere (*baniro*) emanaz⁶. Lafittek *-it-* eta *-z-* pluralgileak ematen ditu *-ke*-gabe eta *-ke*-dun formatan, hurrenez hurren (*ditiro*, *litiro*, *zitiro*-en baina *dirozke*, *lirozke*, *zirozken*). Nonbait, Salaberryk proposatu zituenak baina era koherenteago batean aurkeztuak.

XX. mendeko beste zenbait lanetan **iron*-en paradigma proposatzen da, hala Estornés Lasaren erronkarieraren gramatikañoan (1968: 97) nola Casenave-Harigileren zuberotar aditzaren tauletan (1993: 516). U. Lüders-ek

⁴ Idazle bezala, ordea, Inchauspek erabilera anitzez mugatuagoa egiten du: NOR argumentua 3. pertsona singularra denean baino ez, eta **ezan*-ekilako konkurrentzian.

⁵ Gèzek, Inchausperekin batean, *likió & litikió* ematen ditu *lizakio & litzakio* ('liezaioke' & 'liezazkioke') formen parean, datiboa 3. pertsonako denean. Ez dugu uste *likió*, *litikió* **iro* erroari lotzeko direnik; beharbada nolabaiteko gurutzamendu bati egotzeko dira (cf. *leikeo* 'lioke'). **Iron*-en forma di-transitiboei buruz, ikus § 4.2.5.

⁶ Zail liteke, XX. mende Erdiko lapurteran edo baxenafarreran, Arotzarenak proposatu paradigma osoa ez jadanik baliatua, baina konprenitua ere gerta zedin.

hiru aldiak ematen ditu: *ikus niroke* ‘I could see him/her’ - *ikus diroket* ‘I can see him/her’ - *ikus nirokian* ‘I could see him/her’ (1993: 126-127). Txillardegik **iron* sartu zuen *Euskal Aditz Batua*-n aditz laguntzaileen artean (1979)⁷. Taula haiek hiru aldietan proposatzen zuten, betiere objektu singularraz eta *-ke* atzizki gabe: *dirot* - *niro* - *niroen*. Euskara batuari begira baitzegoen, egileak zenbait morfema egokitu zuen: [GIN-] → [GEN-], [ZIN-] → [ZEN-], tradizioak lekukotzen ez dituen formak kreatuz (*geniro*, *zenirote*).

Bestenaz, egungo erreferentziazko lan deskriptiboetan ez da leku handirik **iron* aditzarendako: De Rijk-en gramatikak ez du aipamenik egiten, se-guruenik euskara batuari so egiten diolako. Yrizar-en proiektuaren muga indikatibo eta ez-indikatiboaren artekoa izanik, haren bilduma erraldoiak ez du **iron*, **edin* edo **ezan*-en agerpenik jasotzen. Azkenik, Oyharçabalek (2003: 274) **iron*-en izaera defektiboa azpimarkatzen du: «In eastern dialects the auxiliary **iro* can be used instead of **ezan* as a transitive auxiliary, but only in forms for a third person direct object and without dative agreement: *huts egin liro* ‘s/he would miss’, *gezur erran niro* ‘I would lie’».

1.2. **Iron*-en jatorriaz

Oraindaino **iron* adiz hipotetiko bat aipatu dugu. Aferaz tratatu duten euskalari haboroenek «*-iro*- erroa» deituraren alde egin dute, haren formen defektibotasun nabarmenez oharturik, beharbada, ez dutelako egiazko aditz baten proposatzea oso egokia ikusi⁸. Gogora ditzagun Lafonen hitzak: «On ne sait pas si l’*i* de ce type de forme appartient ou non à la racine. [...] Ce verbe n’a ni substantif verbal ni participe. [...] Ce verbe pourrait avoir été primitivement un verbe causatif. Mais on ne voit pas de quel verbe simple il aurait été le causatif» (1973b: 524). Lafonek bidea seinalatu zuen, eta haren herexatik ibili dira Gómez & Sainz (1995: 240) eta Mounole: «Nous ne connaissons pas la nature exacte de **idi*, et **iro*, mais il se pourrait fortement qu’à l’origine ce soient des verbes modaux» (2011: 73).

Erran daiteke, beraz, Lafonen denboratik ez dela hipotesi berririk formulatu; denboran gibelera eginez, ordea, proposamen desberdin bat hatze-man dugu. Euskararen laguntzaileen gaineko teoria orokorrago baten kari, Van Eys *eroan* aditzetik abiatzen da **iron*-en sortzea esplikatzeko (1875: 74-75). Konkretuki, alegiazko formen bilakaera baten bidez azaltzen du: *neroa-ke* → *niroke*, orainaldikoak analogiaz esplikatur: *niroke* → *d-iro-ke-t*. Horra hor, erro berri baten sorrera. Aditz «berriak», beraz, garapen asimetrico bat ezagun zukeen: «Le dialecte bas-navarrais a développé plus au complet cette conjugaison, dont on pourrait dire que *iro* est le radical» (*ibid.*, 76).

⁷ EGLU-ren egileek erabaki hau eztabaidatuko zuten bi arrazoiengatik. Lehena **iron* ez dela euskara batuan «ofizialdu», eta bigarrena aditz trinko gisa tratatu omen zuelako. Baina azken arbuio hau gaizki ulertu bati egotzi behar zaio, Txillardegik aditz laguntzaileen sailaren bukaeran –azkena, baina barnean– sartu baitzuen; lanaren aurkibideak, aldiz, ez du antolamendu hori era egokian islatzen. Guztiarekin ere, zenbaitetan **iron* aditz simple gisa ere izan da erabilia (ikus § 4.3.1.).

⁸ Arestian ikusi dugunez, Lafonek batzuetan preseski aipatzen ditu «formes à l’auxiliaire *iro*». Txillardegik ere *iro* gisa izendatzen du *Euskal Aditz Batua* lanean (1978). Gómez & Sáinz **iron* forma berreraikia proposatzen dute, «based on the behavior of these forms when they carry the relative suffix *-n* and past tense forms» (1995: 240). Oyharçabal (2003: 274) eta Mounolek (2006, 2011) izarñoaz hornitzen dute, **-n* eman gabe, berreraikiak izan diren **ezan* edo **edin* aditzekin ez bezala. Tartean, Euskaltzaindiaren gramatikaren egileek **iro(n)* aipamoldea hautatu dute EGLU obran.

Hipotesia aurkeztu eta galderen galdera pausatzen du Van Eysek: «Pourquoi ces deux formes, celles qui dérivent de *eroan*, et celles qui dérivent de *ezan*, existent simultanément si elles n'offrent aucune différence» (*ibidem*). Ihardespen feblea, aldiz: «Il n'est pas probable que ce fût le cas primitivement [...] cet auteur [Liçarrague] se sert de la forme en *iro* pour le traitement familier et de celle qui dérive de *ezan* pour l'autre traitement» (*ibidem*)⁹. XIX. mendean *Revue de Linguistique et Philologie comparée* agerkariak nazioarteko euskalaritzaren polemikak islatu zituen. Vinsonék bertan eman zion arraposta Van Eysen hipotesiari: «Ceux qui auront lu la brochure de M. Van Eys trouveront, au surplus, comme moi sans doute, ses explications sur la dérivation des formes simples (à régime directe seul) excessivement pénibles et aventureuses. [...] Le *r y* est-il identique à celui de cet auxiliaire mystérieux qui forme un doublet des potentiels et conditionnels, *diro* pour *dezake*, *liro* pour *lezake*, etc?» (1875: 332).

Van Eysen proposamenaren oihartzuna mugatua izan zen¹⁰, eta berak ere ez zuen gehiago garatuko; *de facto* ondoko lanetan ez zuen aipatuko. Halere, gogoratu behar da XIX. mendeko lan batez mintzo garela –guk dakigula, bere garaian aferari lotu zitzaion bakarra. Euskalaritzaren egungo ezagutzatik zailago litzateke hipotesi haren defendatzea. Hasteko, datu gutitan oinarritua da (ikus 9. oharra). Fonologikoki *neroake* > *niroke* urratsa ez da aise onartzekoa¹¹. Bestalde, ez dugu ikusten (alegiatzko) *fréquentatif* batetik *potentiel* batera iragaita zenbateraino den urrats normala eta, beraz, **neroake* tankerakoen maiztasunak noraino justifika lezakeen holako hedapena. *Eroan* aditzak laguntzaile gisa izan duen bilakaera ez dator bat Van Eysen hipotesiarekin¹²: non da, euskararen tradizioan, **enganatu leroake* –edo **bihotza ebaki loaketl lihoakidake*– bezalako eraikidurarik? Ebidentzia guztien arabera, *-ke* morfema erakusten duten adizkiak berrikuntza dira. Modaltasuna beren baitatik adieraziz, **iron* aditz zaharrak ez zuen *-ke* horren beharrik (§ 4.2.2). *Last, but not least: joan* & *eroan* ohidurazko laguntzaileek partizipioa eskatzen zuten eta ez, **iron*-ek bezala, aditzoina. Bestela adierazteko: **iron* aditz

⁹ Puntu honetan egileak auziaren gako bat uzten du agerian: **ironl *ezan* laguntzaileen formen konkurrentzia. Ez gara akort Van Eysek proposatzen duen azalpen pragmatikoarekin: arrazoibide ahula baino ahulago da, zeren Leizarragaren hiru formatan baizik ez baita oinarritzen: *diroano*, *diroqueano* eta *niroc*. Gehiago dena: Zulaikarekin (1998: 507-508) guk dakigula, Leizarragak ematen dituen **iron*-en 20 adizkien artean (24 agerraldi) gainerateko guztiak (17, 21 agerraldirekin) ez-alokutiboak dira. Zorigaitzez, Van Eysek ez zuen lana hartu **ezan*-en forma alokutiboen ez jadanik maiztasuna, baina existentzia hutsa ere aztertzeke. 1890ean argitara emanen zukeen lan monografiko batean –hain zuzen Leizarragaren aditz laguntzaileez– *eroan* frekuentatiboan insitutuko zuen egun **eradun* aditzaren formentzat hartzen ditugun adizkien sorgunea seinatzeko (1890: 38). Harentzat, finean, *deraukot* eta *dirot*, biak ala biak, *eroan*-en adizkiak ziren.

¹⁰ Vinsonen arbuioaz apart, onespén zantzu gisa hartzeko diren pare bat aipamen baizik ez dugu hatzeman. Batetik Lhanderen aipu hau dugu, zeharka: «DIRO [...] du verbe *eroan*, emporter; *au sens fig. pouvoir*, d'après V. E. et Stempf» (1926: 207). Bestetik Allièresena, ohar batean Van Eysen hipotesia bere egin zuena (1983: 41).

¹¹ Egia da *iroan* (< *eroan*) aldaera bigarrendarra existitu dela Zuberoan, baina lekukotasunak arras berankorrak dira: Etxahun Barkoxekoa (*irun*) eta Mirande, noizean behin.

¹² Ináki Caminoren arabera (2008), Nafarroa Beherean eta inguruko idazkietan, ohikotasuna adierazten duten *joan* edo *eraman* aditzen forma trinkoek ez zuten XVII. mendea gainditu. Etxepareren bi adibide ekartzen digu *eraman* aditzaren erabilera horrekin: *Mundu honec anbiz gende enganatu darama* (98) eta *Guti vste duyenian ehor vci darama* (98). Baina Van Eysen hipotesiak *eroan* du behar **iro*-ra heltzeko, ez *eraman*.

laguntzaile duten perifrasiak zaharragoak dira *joan* & *eroan* ohidurazkoak baino, **ezan* & **edin* dutenak ere zaharrago diren izarian.

Ez datza gure baitan **iro* erroaren etorkiaren argitzea, baina badira zantzuak oso aditz zahar datekeela pentsatzeko¹³. Lehenik, euskararen aditz laguntzaile guztien artean **iron* da gramatikalduea, **ezan*-ekin batean (Mounole, 2006: 725-726): aldi historikoan **edin*-en forma sinpleak ezagun diren bitartean –zer erranik ez **edun* & *izan* pareaz– **iron* ez da sekulan agertzen ez jadanik forma jokatu gabearen itxura pean, baina aditz nagusi bezala ere, eta haren eduki semantikoa iluna da guztiz. Bigarrenik, oso nabaria da **iron*-en gainean eraiki perifrasiak aditzoina dutela agerrarazten, **edin* & **ezan* pareak bezala. Azkenik, testu zaharrenei so eginez gero, haren formek ez dute *-ke* morfema modala hartzen, *(g)*idi* erroarekin gertatzen den bezala (§ 4.2.2). Lan honek ez du hizkuntz berreraiketara joko **iron*-en jatorri lausoa argitzeko; etorkizun diren beste ikerlanen arrangura gerta bedi. Guri doakigula, kontentamendu erdietsiko dugu **iro* erroaren formen historia deskribatuz, eta beronek erakutsiko dituen prozesu eta joerei esplikabidea aurkituz.

2. METODOLOGIA ETA CORPUSA

2.1. Metodologia

Orain arterainokoa **iro* erroaren formen inguruan plazaratu diren ideiak eta ikuspegiak jaso ditugu. Hori eginik, hizkuntz ezaugarriaren *historia* zehatza deskribatu beharrean gaude, eta historiari ahalbait modu fidagarrienean heltzeko eskura ditugun lekukotasunak artoski, sistematikoki ikertu behar dira. Beraz, corpusaren osatzea eta aztertzea izan dira lan honen urrats garrantzitsuenak. Egile edota idazlan bakoitzeko **iro* erroaren adizki guztiak zerrendatu dira, honako aldagaiak gogoan izanik: formen ezaugarri morfologikoak, balioak eta, erremarkagarri denean, testuinguru sintaktikoak ere. Ikuspegi osatzeko asmoz, **ezan*_{+AHAL} aditzaren formak ere kontuan hartu dira.

Corpusaren emaitzak aztertu ondoan, posible da **iron*-en eremua definitzea eta, gehiago dena, eremu horren balizko kanbiamendu historikoen inferitzea ere. Ezaugarria behar bezala deskribaturik, lanaren azken xedea haren bilakaera diakronikoaren berri ematea da eta, bereziki, hautematen dugun eboluzio errezesiboaren arrazoiak kausitzea. Euskalki eta garai bakoitzeko **iron*-ek zenbateraino betetzen dituen ahalaeraren erabilerak eta, konkretuki, a) bi laguntzaileak (**iron* & **ezan*) zer proportzioetan agertzen diren eta, batez ere, b) **ezan*-ek zein testuinguruetan ordezkutzen duen **iron*, banaketatik holako ondorioak idoki daitekeenean bederen.

¹³ «It is more than likely that both the adoption of this auxiliary in the eastern dialects and that of *egin* in Biscayan took place after the modern dialectal fragmentation of the Basque language» (Gómez & Sáinz, 1995: 240). Mounolek ere uste bereko izatea adierazi dit, kontu eginik aditz honen formak soilik ekialdean lekukotzen direla. Beraz, **edin* & **ezan* euskara komun zaharrekoak direnean **iron*, aldiz, ekialdea enbor komunitate bereizi zeneko denbora ilunean ageriko zatekeen. Ene gustuko ezin bazter daiteke aditzaren jatorria zaharrago izan ledin, ondoan azalduko ditugun arrazoiengatik.

2.2. Corpora

Testu bilketan osotasuna izan dugu irizpide nagusia: **iron*-en formak non agertzen diren eta halako egileak ekarri ditugu. Jakina, beti izanen da gure helmenari eskapo egin duen lanik; baina erran daiteke, egiatik gehiegi urrundu gabe, **iron* aditzaren berri ematen duten egile eta idazki zaharrak oro (batez ere argitaratuak) bilduak izan direla: ehun testutik goiti.

Lekukotasunen naturaz denaz bezainbatean, tradizioaren bi adarrak gogoan izan ditugu: literatur euskalkien barnean kontsidera daitezkeen lanak bezain ahozko transmisioaren arauen menpe direnak. Gauza ezaguna da xede literario edo, besterik gabe, hizkuntza idatziarekiko arrangura puntu bat agertzen duten egileek beren egiazko mintzairatik aldentzeko joera dutela, hizkuntz hautu konkretuak eginez. Hortaz, norendako idazten duten pentsatzea batzuetan garrantzitsua da: Leizarraga batek (Oihenart batek, eta are Tartas batek) bere dialektoaren mugen gainditzeko saioa egiten badu, Belapeire edo Maytie diozesako euskaldunei mintzo zaizkie, eta beste batzuek ez dute asmorik beren herriko edo eskualdeko hizkera den mendrean ere abandonatzeko. Jakina, herri tradizioko ekoizpenek leialkiago islatzen dute dagokien hizkera; hortaz, ezin ahantz genezake Zuberoako herri antzertia. Honakoak dira emaitzak, euskalkiz euskalki eta menderik mende¹⁴:

Lapurtera

XVI. mendea: Leizarraga 1571 (Schuchardt, 1900) / 1598ko espioitza gutunak (Orpustan, 2010).

XVII. mendea: Voltaire (Klasikoen Gordailua, hemendik aitzina KG) / Etxeberri Z (1) *Man*, (2) *Eliç* (KG) / Harizmendi (KG) / Pouvreau (1) *POB*, (2) *Imit*, (3) *Phil*, (4) *Gudu* (KG).

XVIII. mendea: Etxeberri S *Lau-urdiri* (KG).

XIX. mendea: Goyhetche (KG) / Duvoisin (1) *Telem*, (2) *Led*, (3) *Bil* (KG) / A. Echeverri (*ETZ*, 247-261) / Laphitz (KG) / Zalduby (1) *Pel* eta (2) *Kant* (KG).

XX. mendea: Larzabal (1) *Bordaxuri*, (2) *Hitzaldi eta mintzaldi*, (3) *Bozak*, (4) *HilEspos*, (5) *Basabeltz*, (6) *Nor da hobenduna?*

¹⁴ Ondoan **iron*-en eremu historikoan sartzen diren lekukotasunen zerrenda eskaintzen da. Gerta daiteke eremu horretaz landako idazle zenbaitek ere **iron*-en formarik baliatzea, baina ez dugu horren kontu eginen. Halakoa da *Orix*e giputzaren kasua, bere *Euskaldunak* eta *Augustiñ Gurenaren aitorkizunak* lanetan *niro* & *liro* formak ematen baititu (7 okurrentzia orotara, vs. 266 **ezan*_{ahal} aditzarentzat).

Lan honetako testu aipamenak *Orotariko Euskal Hiztegiaren* laburduren sistemaren arabera koak dira. Ondoan zerrendatzen direnak *OEH*ren corpusetik kanpo daude: *OthoitçeÇub* = *Othoitçe eta cantica espiritalac Çubero Herrico* (Paue, 1734); *SteEli* = *Sainte Elisabeth de Portugal* (Eskiula, 1750); *NLilia* = *Noelen lilia composaturic huscarez* (Paue, 1821 [1782]); *DKhrist* = *Doctrina khiristia haurren instruccinetaco, idequiric hitzez hitz Franciaco eliza ooren usageco catichimati* (Baiona, 1812); *HOrdre* = *Heren-ordreco esculibria igante bestetaco officio berrieki* (Oloroe, 1860); *Psal* = Archuren *Dabiden Gorantzak edo Pasmia*k (ca. 1860), *Jonas* = *Jonasen Libria*; *Zby Kant* = Zaldubiren *Kantikak* (Duhau, 2009); *ALB* = «Asto laster berria» (Peillen, 2008). Azkenik, XVIII eta XIX. mendeko astolasterrei doakienean, *OEHk AstLas* (Urkizu, 1998) erreferentzia orokorrean sartzen baditu ere, guk banaka aipatuko ditugu.

Behe nafarrera

XVI. mendea: Etxepare (Altuna & Kintana, 1995).

XVIII. mendea: *KadBet* (Padilla, 2011) / Lopez AR (Avignon, 1782).

XIX. mendea: *Kaniko eta Beltxitina* (*AstLas*, 176-221) / Bordel (KG) / Diribarren (KG) / Arbelbide (1) *Bok*, (2) *Erlis*, (3) *Igand* (KG).

XX. mendea: Etxamendi (KG) / Barbier (1) *Sup*, (2) *Piar* (3) *Ixtorio* (KG) / Oxobi (KG).

Zuberoera

XVII. mendea: Sauguis (*Contr*, 173-178) / Oihenart (1) *Pr* (Altuna & Mujika, 2003), (2) *Po* (Altuna & Mujika, 2003), (3) *Art poétique basqueko olerkia* (*Contr*, 83) / Tartas (1) *Onsa*, (2) *Arima* (KG) / *FPrS* (1676) (KG) / Belapeire (Agirre, 1996).

XVIII. mendea: Maytie *CatOlo* (Paue, 1706) / *OthoitceÇub* (Paue, 1734) / *Sainte Elisabeth de Portugal* (Eskiula, 1750) (eskuizkribua) / Maister (Paue, 1757 / Davant, 2010) / Ressegue *Sacram* (Paue, 1758) / *Jean de Paris* (Mozos, 1995) / *Petit Jean eta Sebadina* (*AstLas*, 269-278) / *Saint Julien* (Loidi, 2004) / Mercy (Paue, 1780) / *NLilia* (Paue, 1821 [1782]) / *Jouanic Hobe eta Arlaita* (*AstLas*, 164-175) / Eguiatéguy I (Peillen, 1983) / *Edipa* (Bilbao, 1996) / *Chiveroua eta Marceline* (*AstLas*, 127-163) / *Boubane eta Chilloberde* (*AstLas*, 107-120) / *Ardeatina eta Ludovina* (*AstLas*, 97-101) / *Mehalçu eta Venus* (*AstLas*, 267-268) / *Saturna eta Venus* (*AstLas*, 343-367) / *Pierris eta Catiche* (*AstLas*, 283-297) / *Pierrot eta Xarrot* (*AstLas*, 298-315) / *Planta eta Eleonora* (*AstLas*, 316-323) / *Recoquillart eta Arieder* (*AstLas*, 324-342).

XIX. mendea: *Malqu eta Malqulina* (*AstLas*, 222-266) / *DKhirist* (Baiona, 1812) / *UskLi* (Baiona, 1814) / *Xarlem* (Oyharçabal, 1991) / Chaho 1834-1852 (KG) / *Medit* (Oloroe, 1844) / *MaiMarHil* (Oloroe, 1852) / *Myst* (Paue, 1856) / *HOrdre* (Oloroe, 1860) / Etchahun (Haritschelhar, 1970) / Archu (1) *Fab* (KG), (2) *Jenesa*, (3) *Jonas* (laurak Pagola, 1992-1999) / Inchauspe (1) *Dial*, (2) *Apok*, (3) *Erakaspen khiristia*, (4) *Hil* (Pagola, 1992-1999), *KurBD* (Baiona, 1847) / *CatS* (Baiona, 1872) / Anna Urruthy: *EvS* (Baiona, 1873) / *AlmUsk* (Paris, 1887).

XX. mendea: Alhabe (1) *Bot*, (2) *Hunkailü berrien enthelegia* (KG) / Mirande (1) *Narrazioak*, (2) *Artikuluak*, (3) *Olerkiak* (KG) / Borda, 1994 / Peillen *ALB* 2008.

Erronkariara

XIX. mendea: Hualde (1) *Dotrina* (Camino & Gómez, 1991: 501-523), (2) *Ebanjelioa*.

XX. mendea: Mendigacha (aditzaren gaineko lana: Larrañaga, 1997).

Zaraitzuera

XVIII. mendea: 1780ko bi prediku (*ETZ*, 161-167).

XIX. mendea: Sermoia abentuko lehen igandeko (Satr, 1992: 464-467) / Samperren dotrina (Camino & Gómez, 1991: 479-500).

*Aezkoera*¹⁵

XIX. mendea: *Orbarako dotrina* (129) (Camino, 1991b: 937-945) / Loperena: *Doktrina kristiana* (Garraldako 2. bertsioa) (Pagola, 1992-1999).

Hego nafarrera

XVII. mendea: Aldaz, 1609 (*TAV*, 112-115) / Beriayn (1) *Trat.*, (2) *Doc.*

XVIII. mendea: Goi nafarrerazko lehen sermoia (Ondarra, 1981: 147-173).

XIX. mendea: Erroko testua (*ETZ*, 261-273).

1. taula. Corpusaren testu kopurua dialektoka, gizaldi bakoitzeko

	L	BN	S	R	Sal	Aez	ANM	Orotara
XVI.	2	1	-	-	-	-	-	3
XVII.	8	-	8	-	-	-	3	19
XVIII.	1	2	22	-	1	-	1	27
XIX.	8	6	21	2	2	2	1	42
XX.	6	5	7	1	-	-	-	19
Orotara	25	14	58	3	3	2	5	110

3. *IRONADITZAREN EREMUAZ

Corpusa begiratzea aski da *iron-en eremu historikoaz jabetzeko; beste kontu bat izanen da geografia horren bilakaera diakronikoaren deskribatzea. Oraingoaz, nahi bada, ukronia batean arituko gara. Bonaparte aitzindari izan zen *iron-en eremua definitzen: «Le souletin, le bas-navarrais oriental et une partie du bas-navarrais occidental du Labourd, ont conservé des restes de potentiels transitifs à terminatifs verbaux purs» (1869, «Observations», XXV). Beherago zaraitzueria eta erronkaria ere aipatzen ditu preseski¹⁶. Printzeak, beraz, Ekialde zabal batean kokatu zuen *iron, Aturrialderaino¹⁷. Lafonen arabera, aldiz, XX. mende erdian «Le souletin actuel se sert couramment de *liro* ou de *liroke*, réduits dans la conversation normale à *lio*, *lioke*» (1973b: 523).

¹⁵ Ez da *iron-en aztarnarik aurkitu Abaurrepeko dotrinan zein Garraldakoaren 1. bertsioan. Aztarnarik ez, halaber, Minondoren itzulpenean. Erran behar da aezkerazko testu hauek guztiak ematen dituztela *ezan-en ahalerako formak.

¹⁶ Erronkari eta Zaraitzun jaso formei doakienean, Bonapartek korapilo bat askatu nahi izan zuen: «Les terminatifs salazarais *doke - droke, loke - luke, zoken, noke - nuke, nindoke*, etc. et les roncalais *droke - doke, loke, zokian, nroke - noke, nindoke*, etc., qui s'emploient dans le sens des potentiels, du futur conjectural de l'indicatif, et surtout du conditionnel, se rapportent morphologiquement à *dioke - diro* etc. du souletin lorsque le *r* entre dans leur composition, mais au futur et au conditionnel de ce dialecte : *düke, lüke*, etc. quand ils ne renferment pas cette consonne» (*ibidem*). Guk ez dugu ber mane-ran ikusten, zeren adizki horiek guztiak aditzoina laguntzen ageri baitira eta ez, Bonaparteren azalpenak eskatuko lukeen bezala, batzuk aditzoina eta besteak partizipio edota aditz izenarekin. Lan honetan, beraz, *doke* zein *droke* itxurakoak izan dira bilduak.

¹⁷ Euskalkien banaketa klasikoan bi baxenafarreteran sartzen diren Lapurdiko barietateak egun *Aturrialde* edo *Lapurdiko ekialde* gisa definitzen diren eremuak ditugu. Beraskoitzetik hegoaldera, Bonapartek *Lekorneko hizkera* –Hazparne, Lekorne, Makea, Luhuso eta Lekuine– izendatu zuenak ere ekialdeko eragina jaso du azken mendeetan (Epelde, 2003). *Iron aditzari dagokionez, XVIII. mende erdiko Hazparnen datatua izan den *KadBet* testuan aurkitu dugu (Padilla, 2011: 61-62), eta Duhauk *etzioiat sinhets* bezalakoak lekukotzen ditu egungo Beraskoitzan (2003: 76).

Ez da dudarik **iron*-en eremua eta erabilera ttipituz joan direla Bonaparteren denboratik hona. Koherenteki, XIX. mendetik gibelera eginez gero hark definitu zuena baino zabalagoa zatekeen. 1609ko Iruñeko poesia lehiaketan garaile gertatu zen Miguel Aldazen olerkian *diro* eta *diroque* adizkiak edireiten dira. Euskara haren jatorria Mitxelenak erakutsi zigun: «Esta composición constituye una buena muestra del alto-navarro meridional, tal como se hablaba en la parte central de Navarra» (1964: 117). Zuazok ere ohartarazten gaitu eremu horren behialako zabaleraz: «Erronkarieraz, zaraitzueraz eta bi baxenafarrerez dira honelakoak eta aspaldi, gainera, baliteke eremu zabalxeagoan erabili izana» (1989: 638). Eta afera ez da horrekin trenaturik. Hona hemen Caminoren hitzak:

Hego-nafarrerazko idazki zaharretan *-iro*- erroari dagozkion ahaleko adizkiak ageri dira [...]. Elkanoko eta Aezkoako XIX. mendeko kristau ikasbideetan badira adibideak; egun, Lapurdin Beskoitzen eta Nafarroa Beherean Baigorriin, esaterako, erabiltzen dira; Zaraitzuko, Erronkariko eta Zuberoako euskaran ere ageri da. Guk dakigula, ez dago honelakorik Nafarroa Garaiko beste ibarretako hizkeretako idazkietan, ezta ahozko mintzoan ere (2003: 80).

Erronkariraz denaz bezainbatean, eta corpusean **iron*-en maiztasunaz aise ohartzen bagara ere, euskalkiaren azken hiztunaren eleetan zeharka baik ez dugu lekukotu ahal izan¹⁸. Beraskoitzeko euskara deskribatzean, Duhauk paradigma osoak eskaintzen ditu orainaldi nahiz alegiazko moldeetan. Baina inplizituki ulertzen da egiazko erabilera anitzez ere mugatuago dela: «Beskoitzeko zenbait erabilpen: *Eztioiat sinets holakooik & Gauza hoi, eztioiat erran*» (2003: 74-6).

Ikusi denez, han-hemen iraun dute **iron*-en azken fosilek. Muturreko ekialdera bagindoaz aztarnarik ere ez: Bearnon kokatzen diren Eskiula eta Jeruntze herrietako euskara deskribatu duen P. Etxegorriren hitzetan, «potentziala edo ahaleraren adierazteko, Jeruntzen ez da *-ke*-dun adizkirik erabiltzen (*daiteke, dezake*), ezta ekialdeko **iron* aditz laguntzailea ere» (2003: 24). Antzeko zerbait ondorioztatzen da Casenave-Harigile irakurriz, haren *Hiztegiaren* eranskinean **iron*-en alegiazko paradigma osoa eskaini arren, «geroaldiaren bigarren itxüra» gisara –lehena **ezan*-i baitagokio– (1993: 516), *Méthode de Basque souletin* (2001) lanean zehar ezpaita aipu soil bat ere **iron*-en forma haiekiko eta bai, aldiz, **ezan* + *-ke* erakoekiko. Azkenik, Etxebarnek (2011, «Taulak») **iro* erroa ematen ditu ahaleraren bigarren itxuran, Casenave-Harigilek egin duen maneran.

Gutaz denaz bezainbatean, eta lan honen zehar ikusiko denez, **iron* aditzaren eremu historikoak bat egiten du ekialde zabal batekin, honela konprenitua: Iparraldeko euskalkiak gehi Nafarroa Garaiko ipar-ekialde nahiz hegoaldeko mintzoak. Iparraldeko goi-nafarreraren dokumentaziotik ez da, guk dakigula, halako adizkirik atera. Gaineratu behar da eremu horren mendebaldean –erran nahi baita lapurteran eta mendebaldeko baxenafarreran– ezaugarria egoera higituan lekukotzen dela, beharbada gibelatzea goiztiarrago izan delako.

¹⁸ Fidela Bernatek ondokoa kantatu zuen: *Guazen aingurieki / arkanxalieki / gaur kantatzera / gore erregearen / xinko semearen / adoratzera. / Baduaz arzaia / lasterrez oinez / xakin al lironez / ea sortu zenez / Jesus Behelenen*. Hor ikusten duguna kantika ezagun baten egokitzapena da: *cfr. Laster çouin lehen / Jakbin diroienez / Eya sorthu denez / Jesus belemen (NLilia 6)*.

4. *IRON TESTUETAN ZEHAR

4.1. Balioen aldetik

Erran bezala, *iron aditzak oso esparru mugatua du laguntzaileen artean: aditz iragankorren ahalera. Ikusi dugunez, aditz modal zahar bat zatekeen: *-ke-*morfema ez hartzea zantzu garrantzitsu bat da, hain zuzen ere *iro erroak berez adierazten zuelako modalatasuna. Badugu bide, gainera, erabilera modal zabalagoetarik ahalerari plegatuz joan dela pentsatzeko, kontu eginik *ahal* & *ezin* partikulez lagundua agertzetik haien beharrik ez izatera iragan dela.

4.1.1. Ahalera

Aditz modal gisara, *iron laguntzailearen balioak oro har *ezan aditzak hartzen ahal dituenetarik hurbil daude, zehaztapen batzuekin. Hasteko, eta hau da maiz azpimarkatu dena, *iro erroak ahalera edo potentziala adieraz dezakete: *Mundu honetan badirogu batak berzia engana* (LVP, I, 143); *Desegin ahal dirot Iainkoaren tenplea, eta hirur egunez hura reedifika* (Lç Mt, 26, 61); *Bay, eci nahi dutian gayçac oro eguin ahal ditiroçu* (CatOlo, 24); *Bena noula ezpeitrot çu gabe deusere l eguin, urgaitz neçaçu, plazer baduçu* (OthoitçeÇub, 19); *Guizon pherestu hunec ezaguturic ez batec ez bertziac etzio-tela paga* (KadBet, 60); *Eztiroc ez igui l solamente çankhoua* (Edipa, 252).

Mounolek bi balio bereizten du ahaleraren baitan: «(i) la capacité mentale ou physique de l'agent de mener un procès à son terme; (ii) la possibilité ou l'impossibilité qu'un procès se produise» (2011: 129). Baina zenbaitetan potentzialeko formak baimena (*permission*) adieraztera pasatzen dira (*ibid.*, 130). Azken ñabardura hau ondoko etsenpluetan hauteman daiteke: *Behin beno haborotan ihourc har ahal diroua confirmacionia?* (CatOlo, 83); *Eztakicieia ciec l leguiaren berriric, l eci eztirodala nic l abandona leteraric?* (SteEli, 803); *Eztroquet eguin zeren eguinen baitut vecatu mortale bat* (ETZ, 162).

4.1.2. Geroaldia

Ahala adierazten duten beste perifrasiekin gertatzen den bezala, *iron-en formek ere etorkizuna adierazten ahal dute. Mounolerentzat, *iron-ekiko perifrasiak «indique le futur chez Zalgize, Oihenart, Etxepare, Leizarraga» (2011: 73). Bai eta beste hainbat egilerengan ere: *Etzaitezila asalda, eta eztakizula bihotza flaka: zeren laster alxa zaitzaketa eta zure tristura alegrianzara itzul dirot* (SP Imit, III, 30); *Aigu arren bataillara l edo cedi adi bertan, l edo ore buria sarril l ikhoua diroc pheçatan!* (SteEli, 873); *Jesüsek erakusten deizküin gaizak, saintü ororenak beno baliusago dira, eta haren ezpiritia lianak, han ediren liro manna estalia* (Mst, I 1:2); *Laster çouin lehen l Jakhin diroienez l Eya sorthu denez l Jesus belemen* (NLilia, 6); *Gük ere dügü egünkal hitz emaiten gure etsaiari dügüla barkhatzen haren bihotza jan giniroiano gresillan* (Egiat, XXXI).

4.1.3. Egia orokorra

Lafonen ustez, ondoko erran zaharraren itzulpenak *iron aditzaren behialako balioa sujeri lezake (1973b: 524): *Jaunztekoak eztiro eder ximinoa, baliz ere zetazkoa* 'L'habit ne rend pas le singe beau, quoiqu'il soit fait de soie' (O Pr, 261). Mounolek *egia orokorraren* kontzeptuarekin lotzen du balio hau (komunikazio pertsonala). Itzulpena goiti beheiti, ber gauza erran liteke 604.

atsotitzaz: *Gaxtoak ona koza diro* ‘Le méchant est capable d’infecter l’homme de bien’. Gauza da halako erretrauak berdin entelega daitezkeela potentzialera bihurturik, eta horrelaxe itzuli zuen Ithurryk: «L’habit ne peut rendre le singe beau» (1895: 346).

Nolanahi ere den, balio honetan aise sar litezkeen beste zenbait etsenplu bildu dugu: *Flaco da goure araguia, / Deus hounic eguin ez tiro* (*OthoitceÇub*, 93); *Eci arbole gaisto batec estiro behinere frutu hunic ekar* (*AR*, 280); *Emazte gaisto batec / malur eguin diro / ceren guiçoun hanix / galeracy beitiro* (*Edipa*, 860); *Badakit hanitch bekhatu venialec ez dirokiela eguin bekhatu mourtal bat* (*Medit*, 38). Beste ikuspegi batetik, egia orokorrak modalitate epistemikoaren parte eginen luke, honek hiztunaren sinesmenak adierazten baititu (King, 1994: 1010).

4.1.4. Baldintzako protasia

Lehen zirriboratu denez (§ 1.1), euskalari eta gramatikagile gehienek ez dute *iron baldintzako protasi gisara ikusi. Corpusa xeheki azterkatu ondoan ikusten da *iron-en eremuko idazle gehienek bestelako aditz laguntzaile iragankorrak baliatzen dituztela protasian. Lopezen kasua adierazgarria da, *iron-en agerraldi gehien eskaini arren, behin ere ez baitu protasi bezala erabiltzen (bai, ordea, *ezan). *Iron duten baldintzako perpausari begira, honakoa da eredurik hedatuena: *Eguin onduan dolu lakioela uzte balu, eta eguin baleça, erhokerietan den handiena eguin liroçu* (*AR*, 51).

Baina zenbait egilek ez dute inolako debekurik sentitzen protasia bera *iron-en gainean eratzeko, batez ere indikatibozko baldintzetan: *Baldin zure adimendua nahasia izanez, ezin medita eta ezin othoitz badirozu nahi zendukeien bezala, medita zazu ahalik hobekiena* (*SP Gudu*, 59); *Evaxia ihorc buhur ezpadiro, cer eguin behar du?* (*Bp* 1, 99); *Ezin badirozü hañ min txipirik süstenga, nula soferitüren ahal düütüzü thormentü eternalak?* (*Mst*, 1, 24:6). Eta ez da falta protasi baten gainean eraikia den perpaua kontzesiborik: *Debotki icentatcen badie, mihiz ezpadiroie ere amenx bihotcez, Jesusen icen Saïntia* (*Sacram*, 6). Eta adierazgarriago dena, baldintza irrealen gisara ere, erabilera hau Baratciarten *Meditacioneen* bertsio zubereratuan soilik aurkitu dugula: *Hiltciaren orbitmencha hurruntcen dugu, herioua bera haren ahatzcez, hurrun baguiniro beçala!* (*Medit*, 48) & *Beguira ahal baniro ere, hounen çouri errendatcera lehia nintakeçu* (*Medit*, 213).

4.1.5. Baldintzako apodosi eta hipotetikoa

Aitzinekoari lotuz, *iron usuen agertzen da baldintzako apodosian (+ORAIN nahiz -ORAIN tempusetan). Lopezen etsenplu jadanik eskainiaz apart (§ 4.1.4): *Mirets ziniro bazeneki / Gau et’ egun, zein ardura, / Nahiz batzarre egin zureki, / Jin nizan zur’ okolura* (*O Po*, xxv: 13); *Dolu banero segurki / hobeki beguira niroçu* (*SteEli*, 510); *Khecha banendy niroçu / lurra bera ikhara eracy, / eta munduco armadac oro / harry bilha eracy* (*StJul*, 476).

Orokorkiago, *iron-en perifrasiak hipotetikoa, ebentualtasuna adierazten du frankotan: *Çoignec ere ahatz beyliro bekatu mortal bat bere concenciaren examinatu faltaz, sacrilegio bat eguin liro* (*CatOlo*, 86); *Noula Confrariac ezpeiliro ukhen ahal diharu aski khandera fornitecco confray orori, contentaturen da emaytez erran den Confrariaco officierer solamente*

(Mercy, 32); *Ene anaya, cer eguin cindiro hor batec aussiki nahi bacintu? Fraidiac ihardesten dirakoçu: harri bat har niroçu eta makila bat, eta horari ibez igor artekan colpu eman niroçu* (AR, 392); *Othoitz giniro gartsuki gure aldetik zerua, | Dizun arren doblaturik emaitzaren pagua* (Gy «Arratoina hermitau»).

4.2. Morfologiaren aldetik

4.2.1. Aldiak

Kasurik hoberenean hiru aldiak agertzen dira dokumentu berean: orainaldia, lehenaldia eta alegiazkoa. Lafonek osotasun horren bilakaera errezesiboa zekusan: «La triade *dirol lirol ziroen* était encore en usage en souletin au XIXe siècle. [...] De nos jours seule subsiste la série de l'éventuel, *li(r)o*, qui équivaut au conditionnel présent du français. [...] Les séries *diro* et *ziroen* constituent autant de cases vides» (1973b: 525). Zuzena da Lafonek zioena; halere, testu batean halako adizkirik ez agertzea ez da argudio aski sendoa forma horiek galduak zirela ondorioztatzeko, **ezan*-ek ez baditu ordezkatu bederen.

Iraganaldiko paradigmari doakionean, Leizarragak lau forma baliatu zituen (*ziroen*, *zirokeen*, *baitziroiten* & *ziroitenaren*), eta ondoren zerrenda laburra da. Oihenartek *ziroen* bakan bat erakusten du, forma gehienak XVIII. mendeko testuetakoak direnean (*KadBet*, Mst, *ETZ* 161-167, *AR*, Egiat, Bordel, Etch, Dv, Zby, Mdg & Barb). Guztietan subjektua 3. pertsona da, eta objektua betiere singularrean. Hortaz, aipamen berezia merezi dute hauek: *ziron* (*Medit*, 19) & *ziniuan* (*ibid.*, 153). Gainerateko testuetan ez da iraganaldiko formarik hatzematzen, **ezan*_{+AHAL} baliatzen ez dutenen artean ere¹⁹.

Egungo zubereraren alegiazko formek baizik ez omen diraute, baina **iron*-en forma fosilduak atxiki dituzten beste eremuetan gauzak diferent izan litezke, ez *diot sinhets* bezalakoak oraino entzun baitaitezke Aturrialdean.

4.2.2. -ke- morfema modalaz

**Iron*-en adizkiak bi itxuratan lekukotzen dira: *-ke* morfemaz hornituak ala gabe. Honela mintzo da Lafon: «Les formes à *-iro-ke-*, qui sont beaucoup plus rares, ont la même valeur que les formes sans le suffixe» (1973b: 525). Oyharçabal ere erremarki da: «Most of the time, the conjugated form of **iro* doesn't include the modal suffix *-ke*» (2003: 274). **Iron* modu markatu jakin bateko laguntzailea izanik (funtsez ahalerako, baina baita geroaldiko ere), haren formek *-ke* morfema har dezaten ala ez, hori estuki lotua da aditzaren naturari. Ikusi den bezala (§ 1.2), hastapenean **iron* aditz modal bat zatekeen; orduan, *-ke* eransteke beharrik ez zen.

Beraz, **idi* erroarekin batean **iron* erroak bere baitatik adierazten zituzkeen balio modalak, eta mendeak iragan ahala forma pleonastikoak ageriko ziratekeen. Badira desberdintasun markagarriak ez bakarrik garaika, baina batez ere euskalkika: **iron*-en eremuaren mendebaldean, haren formak arau minoritarioan baliatzen dituzten egileen baitan, Leizarragak *-ke*-dun nahiz gabeak ematen ditu. Lafonendako ez da diferentziarik haien artean, ondoko

¹⁹ Gogora bedi potentziala **edun* & *izan* perifrasiaren bidez ere adieraz daitekeela: *Precepta divinouac harec | hain ounxa istudiatuic, | concebitcen abal ciana | hain phenxamentu desarrazounableric?* (*SteEli*, 1247).

perpausetan hauteman daitekeenez: *Egiaz erraiten drauat, ezaiz ilkiren handik, renda diroano azken pelata* (Mt, 5, 26) & *Erraiten drauat, ezaiz ilkiren handik azken pelata ere renda dirokeano* (Lc, 12, 59). Geroztik, Voltoirek, Etxeberri Ziburukoak edo Pouvreaux *-ke*-dun forma bana eskaini dute, Lapurdiko beste idazleek betiere *-ke* gabeak erabiliz (Harizmendi, Etxeberri Sarakoa, Goyhetche, Dv, Zby & Larz).

Begiak ekialderago bihurtuz, lekukotasun zaharretan **iron*-en formak *-ke* gabeak dira, gutxienez XVIII. mendera artio, Maister, Lopez eta Egiategi hasiko baitira forma pleonastikoak baliatzen²⁰. Hauek gutiago agertzen dira forma arruntak baino, maiztasuna altuago denean alegiazko moldean: *Zer dirokegü zük eta nik?* (Mst «Iracourtçaliari») baina *Eztakigu zer dirogun* (Mst, I, 13:5); *liroke* (Egiat, xxx) & *zirokiana* (Egiat, xxii) baina *liroianik*²¹ (Egiat, xvi); *prefera niroke* (Chaho «Herritar ezinago-maitiak»). Etchahunek forma bakarra agertzen du: *egin ahal diokezüna*²² («Bi bertset dolorusik»). Baxenafarroan idazle gehientsuenek *-ke* gabekoak ematen dituzte, Etxeparerekin has eta Barbier edo Oxobirekin buka, *Kadet eta Bettiriño* izkributik pasatuz. Lopez da salbuespen nagusia²³: *eguin diroskeela* (101:25); *et-cirokegula exmpluric eman* (300:5). Finitzeko, Bordel bertsolariak batzuk zein besteak erabiltzen ditu.

Datuak arras desberdinak dira Nafarroa Garaiko euskalkietan. Beriainek beti forma pleonastikoak ematen ditu: *dirokena & ziroketat* (1621), *dirokena, dirokenak, dirokenari & dirokenik* (1626), baina goinafarrerazko lehen predikuan (1729) *cer caso eguiñ guindiro?* (2:2) & *adiguindirola* (2:3). Erronkari eta Zaraitzuko testigantza guztietan **iron*-en formak oro pleonastikoak dira. Azken hau nola interpreta? Kontu egin behar da Pirinioetako euskalki hauek **ezan* ez dela ahaleran sartu, eta **iro* erroa biziki higatua dela (*droked* eta are *doked*). Zorigaitzez, dokumentazioa ez da desira genezakeen bezain zahar.

Erran daiteke *-ke*-dun formak berrikuntza gisa ulertzeko direla, batetik **iron*-en izaerak hala eskatzen duelako, eta bestetik corpusak ere hala erakusten duelako. Lapurteraren datuak Leizarragaren eraginaz azal litezke, haren ondoan forma pleonastiko bakan batzuk baizik ez baitira agertuko, eta irakurle izan zitezkeen idazle kultoen lanetan. Ekialdeko informazioa garbiago da: XVIII. mendera artio ez da forma pleonastikorik ikusiko, hain zuzen idazle jasoenen –edo bederen hizkuntzarekiko suein berezi bat agertzen dutenen– eskutik. Hizkuntzaren bilakabide «naturalagoaren» barnean jarraitu zutenen-

²⁰ Antzeko bilakabidea erakusten du **(g)idi* erroak. xvi. mendean Leizarragak **idi* erroko adizkiak *-ke* gabe eraten dituenean (%87an, eta haren garaikideek %100ean), xvii. mendean *-ke*-dunak zenbait egilerengan hasiko dira nagusitzen (Etxeberri, Axular, Pouvreaux), eta xviii.era, jadanik arkaismo bilakaturik, lekukotzen diren agerraldi ia guztiak *-ke*-dunak izanen dira.

²¹ Peillenek *liroainik* ematen du.

²² Haritschelharrek dioen bezala (1970: 148), adizki hau hiperkarakterizatua da: «forme employée avec *ahal* représente un pléonasme qui est courant en basque. En fait, l'idée de pouvoir est exprimée trois fois».

²³ Badirudi Lopezen itzulpena egokitua izan zela Zuberoako hizkuntza ohizetara hurbiltzeko. Muga mintzoek agertzen dituzten arazoez jabetuaz, filologoei hain laket zaigun zuhurtzia areagotzeko premia da. Hona hemen Caminoren hitzak: «Ez dugu uste, bestalde, Alphonsa Rodriguezen idazkiaren itzulpen luzeak orduko Amikuzeko euskara leial ordezkatzen duenik ere. [...] Marc de Philippes d'Abense Akizeko bikario nagusi zuberotarrek lagundu ote zuen ala eskua sartu ote zuen itzulpenen? Beharbada testua zuberotarrek ere ulertzeko modukoa izan ledin nahi izan zuelako-edo? Hipotesi hau, Lafittek ere aipatu zuena, etorkizuneko gure beste ikerlan baterako utziko dugu oraingoz» (2008: 164).

dako **iro* erroak bere izaera modala atxikitzen zuen. Alderantziz, XIX. mendeko Zuberoan Chahok, Archuk edo Inchauspek forma pleonastikoak erabiltzeko zituzten.

4.2.3. Ergatiboaren pluralgilea

Ezaugarri honi doakionean, lekukotasunak bi multzo nagusitan banatzen dira: *-e* pluralgilea zuberu-erronkarieraren eremuan²⁴, eta gainerateko hizkeretan *-te*, espero bezala. Ezustekorik gabeko banaketa da; hala ere, ñabardurarik egin daiteke, zeren Zuberoako zenbait idazlek *-te* & *-e* pareta baliatzen baitu, eta are *-te* baizik ez. Egile hauek ahozko tradizioetik puntu bat urruntzen direnetakoak ditugu, ordea: Tartas eta Egiategi. Sohütarrak bi molde diferente darabil *Onsa hilceco bidian*: *-te* (*dirote*) eta *-ite* (*eliroite* & *liroite*), biak nafarrerarekin aiseago identifika litezkeenak²⁵. Egiategik *-e* pluralgilea nahiago du, *-i-* tartekatuz ala ez: *baliroe*, *diroe*, *diroiener*, *elirokeiela* & *elirokeiena* baina *lirotekianak*. Erronkarierak *-ei* emaitza agertzen du (< **ie* < **ue*), Hualdek (*doqueinian*, *doquecei*, *dozqueinic* & *dozquecei*) zein Mendigachak (*dokeina*, *ezdokei* & *ezdozkei*) darakuskiguten bezala.

4.2.4. Absolutiboaren pluralgilea(k)

Lanaren hastapenean erran bezala, Lafonen arabera (1973b: 523) ez da objektu pluraleko formarik (3. pertsonakoaz ari da) «du moins dans nos textes du XVIe et du XVIIe siècle». Zehaztapen horrek posibilitatea uzten du zabalik, eta Davant bide horretarik barnatu da:

Euskaltzaindian ez-da-bada zonbait üken nütian [...] potentzialeko plüralaz: *niro*, *diro*... plüralean *nitiro*, *ditiro*... bühür daitezkeanez [...]. Halere izkiribüz erabili dütiela Etxaun xaharrak eta berriak, Inchauspe kalonjeak; erabilten dütiela Eñaut Etchamendyk eta Krutwigek [...]. Har gatik franko berriak direla idazle horik eüskal literatüraren eretzean eta ihon ez dela holako formarik edireiten idazle oso xaharretan: hots berriki gertatü ahal izan datekeala kanbio bat. Geroztik ikusi dü 18. mentean Maisterrek zerabiltzala *Jesu-Kristen Imitazionean*. Auzia trenkatürük date oraikoan, ene ustez, Belapeyre-ri esker. Zeren edireiten dügü: *ditiroguia*, *gitiroana*, *litiroyen*, *ditiroala* (1983: 25).

Corpusa ikertu ondoan, argi da Davantek arrazoi duela. Auziak badu bere garrantzia, ezen mintzo batean **iron*-ek objektu pluraleko formarik onartzen ez delarik, orduan hiztunak beste zerbaitetara jotzen baitu, usuen **ezan* laguntzailera. Davanten aiputik ulertzen da inork uste ukan duela halako formak garapen moderno bat izan litezkeela, eta inpresio hori hartzen ahal da ondokoa bezalako pasarteen irakurtzean: *Nourc eçagut diro çoure çaurien handitarçuna! Nourc ikher ditçake çoure bihotceco gaitz çaharrac!* (*Medit*, 147). Izan ere, objektu pluraleko formek –3. pertsonako ABS, baina

²⁴ Zaraitzuerara gehitu behar zaio, nonbait. Bestenaz, Zuberoan *-te* arrotz zela proposatzea gehiegi erratea litzateke, zenbait testu zaharretan *düte* nahiz *duie* & *die* edireiten ahal baitira: *dienen* baina *du-tenac* (*CarOlo*, 56 & 72). Hortakoz, corpus zahararen datuak azterkatu behar dira ondoriorik arinki idoki baino lehen.

²⁵ «Ené euscara, eta lengagia eztaquit aprobata içanen denéz, badu orotarik çerbait, çuberoac, Bassanavarrec, eta Lapurdic emandrauco çerbait, baina ez oro» (*Onsa* 6).

ez bakarrik-, bete-betean kokatzen gaituzte *iron vs. *ezan lehiaren aitzinean (§ 5).

Belapeirek orainaldi nahiz alegiazko moldeetan ematen ditu, bietan *-it-* pluralgileaz: *ditiroala* (147) & *litiroyen* (135). Hamar urte berantago Belapeirerena ordezkaturako zukeen katiximan ondoko adibide hau irakur daiteke: *ditiroçu* (*CatOlo*, 24). Edo 1734ko lan batean: *ditiro* (*OthoitçeÇub*, 79). Guztiarekin, XVIII. mende erdi aldera okurrentziak anitz emendaturako dira, Maister, Lopez edo Egiategiri esker. Ligiko erretorak bi pluralgile diferente erabiltzen ditu banaketa osagarrian: *-tz-*²⁶ orainaldian eta *-it-* alegiazkoan: *dirotza* (Mst, III 45:3), *eztiroketza* (Mst, III, 58:5), *bazirozkezüt* (III, 55:4) vs. *litiuruan* (Mst, III, 57:2).

Lopezek, aldiz, *-zki-* eta *-z-* baliatzen ditu, grafiak goiti beheiti. Bigarrena soilik *-ke-* dun formetan azalduko da. Adibide guztiak orainaldi-koak dira, alegiazko moldean *litzake* bezalakoak ematen baititu: *baitiroskigu* (157:23); *cirozkiçu* (196:21); *ezpaitiroski* (73:13) baina *diroskeela* (101:25). Maisterrek *-irotza-* itxura lekukotzen duen bakarra den bezalaxe, Lopezen marka da *-irozki-*. Ifrentzuan, Egiategiren etsenplu guztiak alegiazkoak dira: *litiroanari* (X); *elitiroela* (III) edo *litiro* (X). Chahok ere alegiazko formarik baizik ez du eskaintzen: *litiuala* («Aphez bati arraphostü»); bai eta Etchahun Barkoxekoak ere: *beinitio*²⁷ («Musde Chaho», I). Jada XX. mendean, Miranderena da etsenplu hau: *ditirogu* («Euskaldun baten streap-tease»).

Zuberoan alegiazko moldean *-it-* da absolutiboaren pluralgile bakarra, salbuespen bakar eta berankor batez: Anna Urruthy. *Ebanjelio saintiaren* itzulpenean (Baiona, 1873) **iron-*en *hurak* absolutibo duen adibide hau atzeman dugu: *Abrahamen obrac eguin ciniotcie ciec ere*. (*EvS*, 8, 39). Gertatzen da *ciniotcie* forma berezia dela, ergatiboaren pleonasmoa erakusten baitu: *zinirozüe*²⁸. Bestenaz *letçaken* bat lekukotzen du (*EvS*, 22, 25).

Baina Zuberoatik kanpo ere izan dira **iron-*en 3. pertsonako objektu pluraleko formak, Erronkarin: *dozqueinic* (Hualde, *Eb*, 14 (2)); *dozquegua* (Hualde, 1869: 55); *emondozke* (Mdg, 7) edo Zaraitzun: *ezlozquea* (*ETZ*, 164) & *badrozquegua* (Samper, 1866: 51). Eta ekialde hertsitik kanpo ere, hala 1750ko Hazparnen: *Zeren guizon itxu eta guezur khoyec ez baitiote*²⁹ *correi, eta gutiago arranya, Izpiritu Sainduiaz eguin, erran, eta arranyatuiac diren gauza sacratu hoc* (*KadBet*, 62), nola XIX. mendeko Baztanen: *Badire berze batzubeq erdibanaco cristabaq dettu diozquegunaq*³⁰ (*ETZ*, 251).

Lopezek *-zki-* harrigarriaz landa, erran daiteke forma guztiak bi multzotan sailkatzeko direla: *-tz-* eta *-it-* pluralgileenetan. Bistan denez, objektu

²⁶ Pluralgile hau bi alomorfotan gauzatzen da: [-TZA-] eta [-TZ-].

²⁷ Etxahunek *beinitio* akastuna idazten du. Haritschelharren oharra: «N'existe pas. Il faut sans doute lire *beinitio*; litt.: *je les ferais facilement* (les couplets)» (1970: 578).

²⁸ Jakina, fenomeno hau berrikuntza da, hiztunek ezkerrean den ergatiboaren morfema ez baitute aski hautematen. Espero izatekoa da halakorik egile *xume*, herrikoiengan aurkitzea; izan ere, *zinirozüe* forma bi astolasterretan atzeman dugu: *Chiveroua eta Marceline & Recoquillart eta Arieder*.

²⁹ Ez da dudarik adizki hau **iro* errodun dela. Lehen begi kolpuan *baitiote* objektu singularreko formatzat hartzen genuke; aldiz, uste dugu objektu pluralarekiko komuntadura badela, formaren esplikabidea ahozko mintzaldiak eragin higaduran datzalarik: *baititirote* > *baitiote* (cf: *baititut* > *baitut*).

³⁰ Kasu honetan ez dugu segurantzarik **iro* erroduna denetz bermatzeko.

pluraleko formak baliatu dituzten egile gehientsuenak zuberotarrak dira. Gehiago dena: Lopez apart utziz, zuberotar ez direnen artean adizki bana baino ez dugu hatzeman, eta nonbait dudazkoak. Puntu honi akabantza emateko ondoko taula eskaintzen da, *iron-en 3. pertsona pluraleko objektua duten adizkien berria bilduz. Davantek nahi zuen bezala, aferatrenkatua da orain:

2. taula. *Iron-en adizkien pluralgileak (ABS 3. p.)

	+ ORAIN	<i>ditzake</i>	ALEGIA	<i>litzake</i>
<i>KadBet</i>	<i>-it-</i>	+	-	+
Echeverri (Baztan)	<i>-z-</i>	-	-	-
Bp	<i>-it-</i>	+	-	-
<i>Cat Olo</i>	<i>-it-</i>	-	-	-
<i>OthoitceÇub</i>	<i>-it-</i>	-	-	-
Mst	<i>-z/-tza-</i>	+	<i>-it-</i>	+
Lopez	<i>-z/-zki-</i>	+	-	+
Egiat	-	-	<i>-it-</i>	-
<i>AstLas</i>	-	-	<i>-it-</i>	-
<i>UskLi</i>	-	-	<i>-it-</i>	-
Chaho	-	+	<i>-it-</i>	-
Ecth	-	-	<i>-it-</i>	-
<i>EvS</i>	-	-	<i>-tz-</i>	+
<i>CatS</i>	-	-	<i>-it-</i>	-
Mde	<i>-it-</i>	+	-	+
1780ko pred. (Sal)	-	-	<i>-z-</i>	-
Samper	<i>-z-</i>	-	-	-
Hualde	<i>-z-</i>	-	-	-
Mendigacha	<i>-z-</i>	-	-	-

4.2.5. Forma hirupertsonalak

Oraindano erran direnen arabera, *-iro-* errotik soilik erator zitekeen NN saileko adizkirik: «Les terminatifs à deux régimes manquent dans tous les dialectes» (Bonaparte, 1869, «Observations», xxv); «Il n'y a pas de voix dative» (Lafitte, 1944: § 597). «Ce verbe n'a pas des formes à objet de référence» (Lafon, 1973b: 523). Zuhurrago jokatzeko du Oyharçabalek (2003: 274): «In eastern dialects the auxiliary *iro is available as a transitive auxiliary (usually without dative agreement)». Eta kasu gehienetan horrela azaltzen zaigu corpusen zehar; izan ere, duela guti artio pentsatzen genuen soilik Lopezek zituela erabiliak *iron-en adizki hirupertsonalak (eta arras bekanak; *cf.*: Videgain, 1983).

Honakoak dira A. Rodriguezen itzultzaileak baliatu zituen formak, beren testuinguruan: *Seint Leonec cioçu Jesu-Christo eguiaski Ginco ičan*

ezpaliz ezkinduskeela erremediatu eta aldiz eguiaski guiçon ezpaliz, etcirokegula exmpluric eman (300:5); [...] *Gincoaren aldetic gure eretcerat gracia handi bat lukeçu, eta ezker handiric çor guindirekooçu* (312:6). Lehen forma (*etcirokegula* ‘hark hura guri’) morfologikoki gardena baldin bada, bigarrenak ilunagoa dirudi: testuinguruaren arabera ‘guk hura hari +ALOK_{ZU}’ behar luke, eta *zirokegun* horren araura **gindirokeozu* bezain egongaitz suerta litekeen zerbait espero genuke. Aldiz, egokitzapen morfonologikoak *oo* bokal bikoitza eman duke, *e* aitzina pasaraziz; ondorioz, *iro* erroa desitxuratua da (**gindirokeozü* → *gindirekoozü*)³¹. Zernahi gisaz, ez da komeni ahanztea Lopezen bi forma hauek **iron*-en beste 153 agerraldien artean aurkitu direla. Haren maiztasuna minimoa izan arren, fenomenoak baluke garrantzirik, enbrio gisa balitz ere.

Baina Ekialde hertsiko beste egile batzuek ere ditransitibotasunaren bidea urratu dute **iro* erroarentzat. Lopezez apart, Maisterrek ditu halakokak³²: *Elikidiçu eskietara eror ahal libru sokhorri pouchantagoric eman litciroçunic, ecieç hounec emanen beiteiçu* (Mst, «Iracourtçaliari», XVIII); *Etciniro, çoumbat nahibeita tcherçu eguinic, ediren libruric, hobeki eçagut eraci litciroçunic, çougnen goure enthelegu ororen gagnetico den Jincouaren içatia* («Iracourtçaliari», XVIII); *Ihourc erran ahal litciroçun beno hanitcheç hobeki* («Iracourtçaliari», xx); *Ihourc erran ahal litciroçun beno hobeki* («Iracourtçaliari», xxi); *Eci guiçonac Jesus tcherkhatcen eçpalin badu, bere burriari haboro damu eretchekiren-du, ecieç mundiac oroc, eta bere exayec eguin ahal beilitciroye* (Mst, II, 7, 3); *Eta hala cerere, cihaurtçaç campo, eman beiticinirot, edo çoumbat nahibeita argui eracoux, edo hitç eman ciniçadan, hourac oro elutukeçu aski, cihaur ikhoussi, edo ossoki goçatu gabe* (Mst, III, 21, 2); *Erran litian ordian çoure countre, ecinago malecia handibateki, sor litekian gaiçac oro, cer damu eguin litcirocie, erras igaraitera eitç bacintça, eta lastobat beno haboro etheki ezipacintça? Bilho bakhoitçhbat idoki ahal litcirocieya?* (Mst, III, 46, 2); *Deus eniro [Jincouari] placer haboro eguin liroyonic eman ahal, ecieç ene bihotçaren ene Jincouari ossoki emaitia eta hareki, eçur chilouetara drano, juntatu içatia* (Mst, IV, 13, 3).

Bai eta Egiategik ere, honen kasua nahasgarriago izan arren. Erran behar da Egiategik (*Ekheia*ren lehen liburuan, bederen) ez duela **ezan*_{+AHAL} objektu pluralez behin ere erabiltzen. *Litzirokianik* & *litzirokiana* formak ‘hark hura hari’ gisa behar dira ulertu: *Berthüdiak dükianian zure izena gaintü isterbegiak dantzarik eztüke min egin litzirokianik* (Egiat, x); *Famaz jende güzia da haiñ khei non etare lakikinak, elirokiala nola nahi küpera, gaizkia beitiü eginen amogatik harez mintza dadin jendia, ustez hilik bezala bizitzia dagoela deuserrezgoan; hantik fama hona dianak handiago nahiz, beraz ahalke da, egun oroz zerbait ezipadiü egin heda litzirokiana bazterretarat* (Egiat, XXXVII).

³¹ Hau da, *-ke-* morfemaren bokalismoa gibelatzen da 3. pertsonako datiboaren *o* bokalاک erakaria. Baliteke, halaber, 3. pertsonaren datiboak ere zerbait eragin ukan lezan (*-o-* bezain *-ko-*). **Iro* errodenun artean kasu bakarra izan arren, forma horrek badu zeri erka Lopezen testuan: *deçakogun* ‘diezaiogun’ (174:10, 174:13, 105:16), *deçakoon* ‘diezaiokeen’ (448:8) *deçakootela* ‘diezaioketela’ (270:11), *leçakoonic* ‘liezaiokeenik’ (57:12 & 59:10) & *litçakoon* ‘liezazkioken’ (154:26).

³² Erran behar da Davantek, Maisterren aditzaren aberastasuna azpimarkatzean, eta preseski **iro* errodonei erreferentzia eginez, ez dituela forma hauek iruzkintzen (2010: 34). Gehiago dena, beheiteigo ageriko den [*hark hura hari*] *liroyonic* forma (Mst, III, 46, 2) *liroanik* bezala transkribatzen du.

Maister, Lopez eta Egiategiren aipatzean, inork aurki lezake ekarri ditugun adizkiak *kreatuak* direla, baina ahazkotasunetik hurbilago diren idazkietan ere **iron*-en forma triperzonalak ediren daitezke. Adizki hauek maiz ilun, nonbait bortxaturik –ala beharbada higaturik?– testuinguruari so eginarazten dutenetakoak dira. Guganaino iritsi den pastoralik zaharrenean, *Sainte Elisabeth de Portugal* trajerian (Eskiula, 1750), **iron*-en 31 okurrenztien artean badira NNN saileko bi forma: *Çoure plaçan igor nirioçu / nic proposatcera; / atcetaczen ezpada meçu berarez / aldiz guerla declara* (*SteEli*, 615) & *Sarritan aiskora hounez / trenka nitciroc buria!* (*SteEli*, 1061). *Nirioçu* formak zenbait galdera pausatzen ditu, ez baita guztiz gauza segurua zer den³³. Bigarren forma (*nitciroc*), aldiz, aise endelgatzen da, testuinguruak ‘nik hura hiri’ eskatzen baitu klarki. Bestenaz, ditransitibotasunaren iragartzeko tenorean adizki honek badu parerik *-tz-* darakusten beste adizkietan³⁴ (cf. Maisterren *litzirozü* etab.).

Herri antzertiko tradizioko beste zenbait testutan ere aurkitzen ahal da **iron*-en forma ditransitiborik, eta bereziki goitixeago iruzkindu den *nitzirok*: *Julienecq beçala eguin baleie / balikeie beltçoury, / adar ederricq litciroiecq / bertan karreia eracy* (*StJul*, 181); *Güti saritan orai / jauxzera nitzirot*³⁵ *müt-hüra* & *Güti saritan orai / jauxerazi nitzirot südüra* (*Jouanic Hobe*); *Aments balin banü / hire khorphitzaren erdia, / ezar nitzirok berotürük / bizkar mila debria* (*Pierrot*, 94). Bai eta haren kidea den *nitciroçu* forma: *Uste banü ziniola, / begira segretiak, / eran nitzirozü bertan, / nik ene sentimendiak* (*Petit Jean*); *Eman nitciroçu gage houn bat* (*Jean de Paris*, 400).

Hau guztia zenbakitara bihurtuz, aztertu dugun corpusean **iro* erroak badu hogeita bi agerraldi lekukoturik NNN jokamoldean, eta horrekin sorta polit bat emendatzen zaie Lopezen gan ezagun genituen **iron*-en bi adizki hirupertsonalei³⁶. Kopuru eskasa iduri lukeen arren, Ekialde hertsi honetan are eskasago gertatzen da **ezan*-en NNN saileko adizkiak.

³³ Lehen interpretabidean ‘zuk ni hari’. Orainaldiko forma litzateke, alegiako 1. pertsonako absolutiboa [NIND-] morfemaren pean agertzen baita: *nindiroçu* (273, 376), *nindirocien* (1461). Kasu honetan perifrasiak honako erranahia karreiatuko luke ‘vous pouvez m’envoyer à lui’. Hau estonagarri litzateke, 3. pertsonaz landako ABS argumentua duten NNN saileko formak arras bekanak baitira euskararen historian (cf. Gómez & Sainz, 1995: 236; Etxepare & Oyharçabal, 2007). Gainera kontrol arazo bat ageriko litzateke: *Çoure plaçan igor nirioçu / nic proposatcera*. Bigarren interpretabidea: ‘nik hura hari_{+ALOK.ZU}’. Orduan bi elipsi dukegu: lehen perpausaren objektu zuzenarena eta bigarrenaren aditz nagusia: *Çoure plaçan igor nirioçu / nic [mezuaren] proposatcera; / atcetaczen ezpada meçu berarez / aldiz guerla declara* [nirioçu] ‘À votre place, je lui enverrais [le message]; dans le cas où il n’accepterait, par le même message je lui déclarerais la guerre’. Hirugarrenik, hutsaren aukera dugu gogoan, eta orduan *igor nirozü* bi gauza izan liteke: 1) ‘igor nazakezu’ ala 2) ‘igor nezake’.

³⁴ Forma hauen analisi morfologikoa konplika daiteke [-TZ-] absolutiboaren pluralgiletzat hartuz gero. Trasken arabera (1995: 230) [-TS-] morfema datibo iragarle huts ageri izan da Ekialdean ere. Gure lanari doakionean, begien bistakoa da iruzkindu diren forma haboroenek *-tz-* dutela erakusten, eta ditransitibotasunaren markatzeko baizik ez dela txertatua izan.

Bestalde, iruzkindu formak ezagutzen ditugun lehenbizikoak izan arren, agian fase berankor batean egon litezke. *Sainte Elisabeth* 1750ean datatzen da, ekialdearen ekialdian; *Petit Jean eta Sebadina Zalgizen*, 1769an; *Jouanic Hobe eta Arlaita Olhaibin* 1788an. Garaikideak diren Lopezen *zirokegün* eta *gindirekozü* adizkiek, gure ustez, itzulpenaren bortxatuki egitearekin zerikusi ukan lezakete, herri antzertiko zuberuera dudarik gabe naturalago denean.

³⁵ Hemen hitz bukaerako herskari ahoskabeen bat etortze guztiz ohikoa dugu; jakina, *nitzirok* ‘niezaake’ ulertu behar da. Cf. izkribu bereko *etciroçuc* ‘etzirozüt’ (77).

³⁶ Erremarka bedi **iron*-en forma triperzonal guztiak -ORAIN tempusekoak direla.

3. taula. Ahalerako NNN saileko adizkiak (Zuberoa gehi Lopez)

	<i>*ezan</i>		<i>*iron</i>	
O	<i>dezakeio</i>	‘diezaioke’	-	
Mst	<i>ditzakezüdanak</i>	‘diezazkizuket’	<i>beilitziroie</i>	‘liezaiokete’
			<i>beitzinirot</i>	‘zeniezadake’
			<i>liroionik</i>	‘liezaioke’
			<i>litziroie</i>	‘liezazukete’
			<i>litzirozieia</i>	‘liezazukete’
			<i>litzirozün</i> (2)	‘liezazuke’
			<i>litzirozünik</i> (2)	‘liezazuke’
Egiat	-		<i>litzirokiana</i>	‘liezaioke’
			<i>litzirokianik</i>	‘liezaioke’
SteEli	-		<i>niriozü</i>	<i>ikus</i> 34. oharra
			<i>nitzirok</i>	‘niezaake’
StJul	<i>nitzakezie</i>	‘niezazkizueke’	<i>litziroiek</i>	‘liezaioketek’
Jean de Paris	-		<i>nitzirozü</i>	‘niezazuke’
Petit Jean	-		<i>nitzirozü</i>	‘nieza(zki)zuke’
Jouanic Hobe	-		<i>nitzirot</i> (2)	‘niezaake’
Pierrot	-		<i>nitzirok</i>	‘niezaake’
MaiMarHil	-		<i>litzirodala</i>	‘liezadake’
Medit	<i>dezakeguna</i>	‘diezaguke’	-	
Arch	<i>deizakezüit</i>	‘diezazuket’	-	
AR	<i>dezakoon</i> (2)	‘diezaioke’	<i>zirokegün</i>	‘ziezagukeen’
	<i>dezakootela</i> (2)	‘diezaiokete’	<i>gindirekoozü</i>	‘geniezaioke _{+ZU} ’
	<i>eztezakegucie</i>	‘diezagukete _{+ZU} ’		
	<i>lezakeden</i>	‘liezadake’		
	<i>lezakoonik</i>	‘liezaioke’		
	<i>litzakoon</i>	‘liezazkiokete’		
Orotara	5 + 8		20 + 2	

4.2.6. Forma alokutiboak³⁷

Jakina, **iron*-etik forma alokutiboak era daitezke. Corpusean hika nahiz zukako adizkiak ediren ditugu, espero den banaketa geografikoan:

³⁷ Hitanoa estuki lotua da alokutiboari, baina ez dira batere kontzeptu baliokideak. Soilik solaskidea adizkien bitartez gure elean lotzen denean mintzo gaitzke alokutiboaz, hots, adizkietan solaskide horrekiko erreferentzia bat txertatzen denean. Honen arabera *jin ninduan* & *jin nindunan* alokutiboa den bitartean (bai eta hikakoa ere), *jin hintzen* hikako molde huts da, baina ez alokutiboa. Eta ez da ahantzi behar alokutiboak *hika* ez ezik, *zuka* eta *xuka* erak ere besarkatzen dituela: *etorri ninduzun*, *etorri ninduxun*.

lehenak non-nahi, eta bigarrenak Zuberoan, Zaraitzun eta Lopezengan. Forma alokutiboak lekuan lekuko arauen menpeko baitira, *z-* nahiz *d-* hasiera dutenak bildu ditugu orainaldian. Hikako moldeari doakionean, nokako forma alokutibo bakarra hatzeman dugu: *Ni jouan bannandi / benturaz [harec] eçagut nindiron, / bai eta noun niçan ere / bertan salha nindiron* (SteEli, 1203). Gainerateko hikako forma alokutibo guztiak tokakoak dira; hona hemen zenbait adibide: *Ecín ciroquetat* (Ber Meça, 112r); *Nihork ezin hauta zirok hire minaz zaurthua* (EZ Man, I, I, 3, 25:15); *Higu dudana gaitz diostana sinets ziroiat, nahiz barhana*. (O Pr, 233); *Guiçounac etciroc jagoiti / Prometa biharamuna* (OthoitçeÇub, 100); *Etzioyat ilhunbian deus ere onic eguin* (KadBet, 159); *Haren kuntra etsaiak eztioket deusik egin* (Arch Psal, 88, 22); *Oi, Harispe hemen balitz, eman lirok baimena* (Dib «Eskualdun soldadoak»); *Ez ziroiat jasan mutiko hori* (Larz Basabeltz 19).

Haien hedadura geografikoa mugatuago bada ere, zukako forma alokutiboak gehiago dira hikakoak baino. Erran bezala, Zuberoan: *Ur-sortak, ardur'arduratuz, / Harria xila zirozu* (O Po, I: 25); *Eztiroçut maitha ahal çu baici*. (OthoitçeÇub, 60); *Gezürrik gabe, hañ egia phensa, eta erran zirozüt: Jauna, enüzü deus, etzirozüt deus* (Mst, III, 39); *Moyen harez baquia / guinirocu reusi* (Xarlem, 608); *Eta nik eniokezü pharka Niniba hiri handiari* (Arch Jonas, 4, 11); *Irus estima nirozü, Jauna, ene büria* (Etch «Musde Tiraz»). Bai eta Zaraitzun ere: *Christiobatec eztroquezu logra vere azquen fina* (ETZ, 161); *Zoin bague ez dioquezugu³⁸ as, ez continua, eztare buca gauza pertenecieneric vici eternoarendaco* (Samper, 1866: 34).

Lopezek aipamen berezia merezi du atal honetan, haren itzulpenean forma alokutiboen maiztasuna oso nabarmena baita³⁹. Hona hemen etsenplu batzuk: *Etciroiat hori colpa* (250: 21); *Nehorc alcha ciroçu bere bihotzça* (210: 22); *Bizkitarthian primecia hura etciroguçu jardiretx hil gabe* (350: 30); *Çunbaitec erran cirocie bereçatz den beçanbat bardin litçakeela eri, ala osso içaithia...* (328:11); *Hourec behinere etcirokecie aurtiki* (264: 24).

4.3. Sintaxiaren aldetik

4.3.1. *Iron, aditz (ez beti) laguntzaile

Orain arterainokoa **iron* aditz laguntzaile bezala ageri zaigu, baina posible dea haren adizkiak trinko gisa ere ager litezen? Euskaltzaindiaren gramatikak ezezko fermu batez trenkatzen du auzia, hain zuzen ere erakunde honen beste argitalpen batetik bestelako ideiarik idoki litekeela pentsaturik⁴⁰:

Euskaltzaindiak argitaratutako *Euskal Aditz Batua* izeneko bilduman **iro(n)* ere ikus daiteke aditz trinkoen artean, baina kontraesana da hori, **iro(n)*, hain zuzen ere, ez baita aditz trinkoa eta erabiltzen den euskalkietan beti laguntzaile moduan agertzen baitzaigu. Bestaldetik, euskara batuan erabiltzen ditugun laguntzaileen artean ez dagoenez, badirudi ez dela zuzen paratua bilduman: ez da aditz nagusia, baina ez da baturako auke-ratu diren laguntzaileetakoa ere (EGLU II: 122).

³⁸ Ohart bedi alokutiboaren komunztadura *-ke-* marka eta ergatiboaren artean dagoela.

³⁹ Ehunekoetan, **iro* errodunei %77 dagokie orainaldian (Videgain, 1983).

⁴⁰ Oker pentsaturik: ikus 7. oharra. Guztiarekin ere, egileek argi adierazten dute **iron* ez dela trinko gisa agertzen.

Lafitteren ustez, *iron aditz nagusirik gabe ager daiteke elipsi baten ondorioz, «surtout aux formes qui traduisent le verbe “pouvoir”: *Eman nezokek gogotik, bainan ez ziroiat* “je le lui donnerais volontiers, mais je ne puis”» (1944: § 597). Mounolek ere horrela ikusten du: «Le verbe *iro n'est jamais employé comme verbe autonome», salbuespen dirudienetan aditz nagusiaren elipsia gertatu dela defendatuz (2011: 73). Elipsiari doakionean, akort gara Lafitte eta Mounolerekin, aperentziek tronpatzen ahal baikaituzte: *Hipokritak, zeruaren irudiaz, iujeatzen dakizue, eta denboretako signoez ezin dirozue [juja]?* (Lç Mt, 16, 3); *Jaunac, behar ducie | jaun hau ounxa guidatu, | eta ni [obedi] nindirocien beçala | gaiça orotan obeditu* (SteEli, 1461).

Beste zenbait kasutan, aldiz, *iron zinez agertzen da aditz sinple; erran nahi baita trinko eta, ezinbestean, nagusi. Mintzo bitez ondoko pasarteak: *Prokuratzen dugu enkomendazera negozio hura areki gero geien dirokenari* (Ber Doc 2. parte); «*Omnia possum in eo qui me confortat*», «*Oro ahal dirot hareki batian, zoiñek konfortatzen bainu*» (Tt Arima, «Orationiaren laurgarren konditionia. Etengabe eskatzea»); *Enuçu deus, etciroçut deus* (Mst, III, 40, 1); *Bestorduz ere Lazara | uken çunian reşçuscitatu; | nahy baduçu egun ere | deusere badiroçu* (StJul, 923); *Ni gabe deus ez dirocie, dio Jesu-Christec* (Medit, 44); *Bena hori ezpeitiokegü güdükatü gabe gure etsaien kontre, tziauri, othoi, guri la güntza egitera* (Ip Hil); *Deus ez dirot, Ama, zuri nago* (Zby Pel, v).

Dena den bezala, eta iruzkindu den erabilera arras minoritarioaz landa, *iron aditzaren izaera laguntzaile (defektibo) batena da, eta horrek joskera perifrastikoaz tratatzera garamatza. Lehen-lehenik, azpimarkatu behar da *iron laguntzaileak aditzoina eskatzen duela, *edin & *ezan pareak bezala. Horrela ageri da leku eta garai guztietako testuetan zehar; izan ere *iron-en eremua aditzoina forma bereizi gisa atxiki duten mintzoenaren barnean mantendu da azken mendeetan⁴¹.

4.3.2. Ahal & ezin partikulez

Potentziala adierazten duelarik, *iron-en formak bakarrik zein *ahal & ezin* partikulez horniturik ager daitezke, *edin & *ezan parearekin gertatzen den bezalaxe. Honela dakusa Oyharçabalek: «In older Basque, potential forms were always used along with *ezin* in negative sentences and *ahal* in positive sentences. In present day Basque, they are only optional» (2003: 274).

*Iron laguntzailea duten perifrasietan ñabarra da puntu hau. Etxeparek edo Oihenartek ez zituzten *ahal & ezin* partikulak baliatzen: *Ene mina sendo ezliro çuc bayeci vician* (IX, 36); *Harria xila zirozu* (O Po, I: 25); *Higu dudana naz gaitz diostana sinets ziroiat, nahiz barhana* (Pro, 233); *Emak zaretaz, bilha eztirok ahurretaz* (Pro, 133). Kontrakora jotzen du Leizarragak, perpaus

⁴¹ Bizpalau salbuspen aipa genezake: *ezpaitiro maitatu* (Garralda, 2, 3. parte); *dettu diozquegunaq* (ETZ, 251); *ezdiroque aprobechatu* (*ibid.*, 271). Lehena Anastasio Echeverri baztandarraren 1857ko hitzaldi batekoa da, Lesakan idatzia, eta bigarrena Erron bildu ziren testuen arteko hirugarren predikukoa. Bi adibideok XIX. mendeko Nafarroa Garaian lekukotuak izatea ez bide da halabeharrezkoa. *De facto*, gehiago dira partizipioaren presentzia hutsa *iron-ena baztertze aski luketen kasuak. Ezaguna da Ekialdeko testuetan NNN saileko *diot*, *nion* tankerako adizkietan anitzetan *r* bat txertaturik agertzen dela: *dirot* ‘diot’, *giniron* ‘genion’, beharbada bokalarteko *ttak* [r] galeraren ondoko hiperzuzenketaren ondorioz. Beraz *ikus diro*, *ihardetsi giniron* perifrasiaren erranahia ‘ikus diu’ & ‘ihardetsi genion’ besterik ez da.

nagusietan zein mendekoetan: *Enzun ahal ziroitenaren araura* (Mc, 4, 33), *Kadenaz ere nehork ezin esteka ziroen* (Lç Mc, 5, 3); *Hala non ogiaren iateko artea ere ezin har baitziroiten* (Mc, 3, 20). *Iron aditzaren beste balioekin, partikularzki denborazkoekin, iduri luke Leizarragak ez duela partikula hauen beharrrik: *Iujemendua biktoriatan ilki erazi diroeno* (Mt, 12, 20).

*Iron aditzaren erabilpen oparoena egiten dutenen artean, Maister ere antzeko eredu bati lotzen zaio, ahalera hutsa beste erabileretarik bereiziz: *Hobekienik profeta ahal liruen bezala* («Iracourtçaileari») & *Zer ikhus dirozü bestetan, heben ezin ikhus dirozünik?* (I, 20) vs. *Arren zer dirokegü, zük eta nik* («Iracourtçaileari») & *Zeren gihaurtan ez beitirogü ediren flakezia, eskazkeria eta eritarzün baizik* («Iracourtçaileari»). Lopezengan ez dugu sistematikotasunik sumatzen, *ahal & ezin* partikulak gutxiengo batean kausituz. Gainera, joera erakusten du ezezko potentzian ere *ahal* baliatzeko: *Cer, cioçu Seint Augustinec, gure ispirithiac penxa diro, mihiac erran diro, lumac iskiriba diro hobenic hitz hoc beno?* (175: 28) & *Uken dienac berac ere, etciroçu unxa erran, ez unxa ezagut cerden* (107: 10) baina *Penxa ahal diroen beno infinitoki handiago duçu* (172: 32) & *Behinere ezpaitirote lauda ahal* (210: 12-18). Beste banaketa bat aurkitzen ahal da Beriainen liburuetan, baiezko perpausetan *iron-en adizkiak biluzik baina ezezkoetan *ezin* partikulaz lagunduak ematen baititu: *Nola baita anbat dirokena Iaungoikoareki* (Trat 4. kap); *Ezin ziroketat* (Trat 9. kap).

Kasuistika, beraz, zabala da. Erran daiteke *ahal & ezin* partikulen erabilera lotua dela *iron aditzak egile bakoitzarengan adieraz ditzakeen balioei. Joera diakroniko orokor baten deskribatzea zail izanik, erremarkagarri da zu-berotar modernoek partikula hauen erabilera kasik abandonatu izana (Inchauspek zazpitan behin), Zaraitzu eta Erronkariko testuetan –non forma guztiak *-ke*-dunak baitira– *ahal & ezin* salbuespen diren bezala⁴². Honen guztia konprenitzeko pentsatu behar da hasiera batean *iron aditzak modal-tasuna bere baitatik adierazi arren, denboraz *-ke* morfemadun forma pleonastikoak ere ageriko zirela (§ 4.2.2). Eta *a contrario*, *iron ahalerako espezializatzean, *ahal & ezin* partikulen premia desagertu zatekeen. Bi joera hauek, nonbait elkarriz lotuak, corpusean abisa daitezke: denboran zenbatenaz aitzinago egin, *iro errodunek hanbatenaz maizago hartzen dute *-ke*, eta urriago *ahal & ezin*.

4.3.3. -A galdera morfemaz

Kontu eginik *iron aditzaren eremuak eta *-a* galderazko morfemarenak *grosso modo* bat egiten dutela, haren formak marka hau onartzeko gai dira, beste edozein aditz jokaturenak bezala⁴³. Adibideak ez dira falta, partikularzki Ekialdeko katiximetan: *Gincoa corpitceco beguiez ikhous ahal diroguia?* (Bp I, 29);

⁴² Hualdek eta Mendigachak orotara hiru etsenplu erakusten dute 45 agerraldiren artean: *ez ba-dei recibitan al doqueinian* (Hualde, 1869: 60), *toca aldoquedan ber aren edo bere beztidua* (Hualde, Eb, 23) & *al dokedan obekienaz* (Mdg, 18).

⁴³ Egiakzi izan den baino ekialde hertsiaigoko ezaugarritzat hartzen ohi da *-a* morfema. Haren erabileraren azterketa sistematikoa egitea interesgarri litzateke, ezen ezaugarri hau lekukotu den mintzo eta garai guztietarako haren maiztasuna ez baitateke bat eta bera. Horrela, XVIII. mende Erdiko Hazparneko testu luze batean, galto absolutu guztien artean %17k baino ez du *-a* marka erakusten, eta banaketa konkretu baten arabera (Padilla, 2011: 86-88).

Behin beno haborotan ihourc har ahal diroua confirmacionia? (CatOlo, 83); *Bilho bakhoitçhbat idoki ahal litcirocieya?* (Mst, III, 46, 2); *Jaungoicoaren asai ecus baleza cristiobatec vere burua ilceco peligroan, ezlozquea diligencia andiac eguin libraceagatic vere burua peligro cartaric?* (ETZ, 164); *Mundupian bici denac ez diroya hugun bekhatia, eta maitha Gincoua? Mundupian dagonac ez di-rokeya chahu counserva bere arima?* (Medit, 139); *Ezkiniroia oithian ükhen Ziberutar artzañ bat, l Prauben eta aberatsen afable lizatin bat?* (Etch «Barkoxeko Eliza», 14); *Ehün urthetako gizonak ükhen liua seme bat?* (Arch Jenesa, 17, 17); *Badrozquegua alivia purgatorioco arimac beren penetan?* (Samper, 1866: 55); *Eta faitan drener purgatoriuara vici contan satisfaccioneric emon baguetaz, guc socorri eta lagun dozquegua?* (Hualde, 1869: 55).

4.3.4. *Iron mendeko perpausetan

*Iron perpaus nagusietan ez ezik, mendekoetan ere ager daiteke. Honela mintzo zen Lafon: «On peut ajouter aux formes à auxiliaire *-iro-* le suffixe *-la* et le préfixe *bait-*. Les formes portant une marque syntaxique n'ont jamais valeur finale, sauf dans certes contextes» (1973b: 525). Horietaz gain, **iro* errodunek *-(e)n* atzizkia hartzen ahal dute. Atal honetan mendeko testuinguruak azterkatuko ditugu, ondorio orokor batekin finitzeko. Kanpo utziko dira baldintzazko perpausako protasian ageri direnak, jada iruzkinduak izan baitira (§ 4.1.4 eta § 4.1.5).

a) Denbora-mugazko perpausetan: *-(e)no* atzizkiaz

Euskaltzaindiaren gramatikak, *-no* atzizkiaren balio iraupenezkoaz aritzean, ohar interesgarri bat egiten du haren erabilera zaharraren gainean: «Iraupenaren tarte osoa adierazteko ez ezik, azken muga adierazteko ere balio zuen. Eta bigarren adiera honetan gertakari puntuala aipatzen du, noski, mendeko perpausak. [...] Leizarragak azken erabilera honetarako **iro*, **ezan* eta **edin* aditzen formak erabiltzen ditu, *-ke-* morfemarekin inoiz: *renda di-roano* (Testamentu berria, 7v)» (EGLU VI: 113). *-(e)no* denbora mugazko atzizkiaren iruzkin diakronikoetan sartu gabe, hura jadanik egina ageri baitzaigu lehenbiziko testuetan, hemen haren erabileraren zenbait etsenpluren ekartzera mugatuko gara: *Kanabera zarthatua eztu xehaturen, eta kea darion lihoa eztu iraungiren: iujemendua biktoriatan ilki erazi diroeno* (Lç Mt, 12, 20); *Handitarçunic ez nahi ukhen, Jesus-Christec beria aguer eraci diroguno* (Bp II, 69); *Gük ere dügü egünkäl hitz emaiten gure etsaiari dügüla barkhatzen haren bihotza jan giniroiano gresillan* (Egiat, xxxi).

b) Denborazko perpausetan: *-(en)ean*, *-(e)larik*⁴⁴

Molde honetan **iron*-en formen okurrentziak arras bekanak dira; hona hemen aurkitu adibide zenbait: *Hainitz suertetako gertanza hetan, edo hala-koetan egin dirogularik bertuteen arauerako ezten gauzarik* (SP Gudu, 39); *Goiz arraxez Gincoua belharico othoitcen eztiana, ahal diroalaric* (Bp I, 86); *Eta ikusten badu inçuten dien medisenciac proximuari oguen handi eguiten diela, diroelalic defendatcen esthienac* (AR, 442); *Bere ekhaitzaz erra mementoan*

⁴⁴ Konszient gara analisi diakroniko batean *-(e)larik* & *-(e)nean* moldeek egitura kompletibo eta erlatibo hutsetan dutela sorrera. Baina orain **iron*-en erabileren azterzea dugu helburu; hortaz, betetzen dituzten funtzioen arabera sailkatuko dira batzuk eta besteak.

gintirokianian, dereizkü barkhatzen (Egiat, XVII); *Ez badei recibitan al doque-inian edo becatu mortalian recibitan badei* (Hualde, 1869: 60).

c) Erlatibozko perpausak eta egitura lotuak

**Iron* arazorik gabe hatzeman daiteke erlatibozko egituretan, eta testu zaharrenetarik, hala *-(e)n* atzizkiaz: *Ehonere gaizik ezta zuk khen eztirozunik* (LVP, II, 134); *Enzun ahal ziroitenaren araura* (Lç Mc, 4, 33); *Ahoño, mihi ozena, / Hortzik den aratzena, / Begi bizi, so hutsaz, / maitarazi diroena* (O Po, X: 18); *Edozeñek pena gutiz har diroen bezala* (EZ Man «Liburuaren erreparatimenduaz»); *Gracia santifica gutiroana* (Bp I, 139); *Çoing dira bekhatiala berri erortetic beguira gutiroyen moyanac?* (CatOlo, 95); *Çoin da arima chahia / Erran dirouanic çoure charma ederrac?* (OthoitçeÇub, 79); *Eztezaziula eitz zure ahotik txipiak eskandalisa litiruan hitzik jalkitera* (Mst, III, 57, 2); *Deuzere eztiit idiren ene gaizcetan ppenagarriric, ene doloretan sofri eztirodanic* (AR, 324); *Atencione eta diligencia munduco gaiçaric serious eta handienian eçar guinirouanarequi* (DKhrist, 67).

... Nola *bait-* aurrizkiaz: *Zeña erregeek ezin baitirote kontrasta* (EZ Man I, II, 2, 3:2); *Ez eta aisaki amira, / Çoin mihiac onsa explica ezpeitiro* (OthoitçeÇub, 79); *Egin hanitx gaiza, laida eta pheretxa erazi liroienetarik* (Mst, III, 54, 7); *Zoñek ez-peitiokeie ez ikhus eta ez entziün, eta ez-peititake ebil* (Ip Apok, 9, 20). *Bait-* aurrizkiaren medioz osatzen diren beste egitura sintaktikoen adibideak ere baditugu: *Bena noula ezpeitirotu çu gabe deusere / eguin, urgaitz neçaçu, plazer baduçu* (OthoitçeÇub, 19); *hañ gogo hunez txipienik izan nahi beita, nula beste batek handienik izatia desira beilero* (Mst, III, 22, 5); *Haiñ da khario non erregek eta handi zonbaitek bakhoizki ükhen beitiokeie*. (Ip Dial, IV); *Cerengatic cala nola avebatec ezpaitroque bila vere alimentua, ezpaitroque con-segui vere fina, zoinbaita bolacea egalic gave, cala christiobatec eztroquezu logra vere azquen fina zoin baita ceruco gloriana Jaungoicoaren leguezco mandamendu sanduac jaquin gave, eta guardatu gave...* (ETZ, 161).

d) Konpletiboak eta finalak

Konpletibo huts diren adibide anitzetan ager daiteke **iron*: *Baldin baleaqui aitafamiliac cein goait aldiz ohoina ethor leiten, veilla liroela eta ezliroela bere etchea çulhatzera utzi* (Lç Mt, 24, 43); *Guizon pherestu hunec ezaguturic ez batec ez bertziac etziotela paga, biერი barkhatu zayeyan* (KadBet, 60); *Dakidanaz durundac / erho nindirouala / eniro utcy khoroua / mundu hountan secula* (Edipa, 742); *Nahi diena oro ouste dit / erresouma hau eros lirouela* (Jean de Paris, 480); *Errepublikak paseiura igor litiuala zor dun gaxuak* (Chaho «Aphex bati arraphostü»); *Geroztik, zuan erranez nabaja erkilia, ezokela lissiri tripa mina* (Mdg, 6).

Balio final edo helburuzkoa dutenak ere bildu ditugu, hauek konpletiboak baino minoritarioagoak badira ere: *Eman derion indarrian, deüsec hora garhait eztiroan* (Bp II, 78); *Eta zeren zuk ene arimako desirak, guziak sasiaturik, hala konpli dirozun* (Hm Meditazinoak «Errezibi ondoko» 7p). Guztiarekin ere, **iron* helburuzko perpausetan baliatzen duten egileak salbuespen dira, horretarako **ezan* anitez ere aiseago ageriz: *Eta atceta ahal ceneçan, / ene haurra, nahi nikeçu* (SteEli, 130); *Eta eçagut ahal decen / beren legue falxia* (StJul, 682); *Amourecaty eta frutu / produisy ahal deçan* (Edipa, 354).

e) Menderakuntzaz, bi hitz

Bukatzeko, eta datuen oihanean ez galtzeko, hobe litzateke menderakuntza testuinguruek *iron hartzeko dituzten joeren zein debekuen inguruko go-goeta orokor baten egitea. Egile guztiek nola obratu duten xeheki aztertu gabe, beharbada interesgarriago da *iron aditza gehien baliatu dutenen testigantza kontuan izatea. Eta horien artean, ez dezagun ahantz, Lopez da aditz hau gehien erabili duen idazlea, proportzioa kasik 2 vs. 1ekoa izanki *iron-en alde.

4. taula. Ahalerako laguntzaileen menderagarritasuna Lopezengan

	*iron	*ezan _{+ahal}
ba-	-	4
bait-	9	7
-(e)la, -(e)larik	10	8
-(e)lakotz	-	1
-(e)n	6	15
-(e)n + hondarki	10	11
-a galderazkoa	-	2
menderatuak, orotara	35	48
okurrentziak, orotara	154	84
% menderatuak	%22,7	%57,1

Datu hauetarik aise ondoriozta daiteke Lopezek *ezan-en adizkiak *iron-enak baino aiseago baliatzen dituela menpeko perpausetan⁴⁵. Honek badu logika, pentsatzen bada *ezan aditzaren esparruak zabalagoak direla *iron-enak baino, eta maiztasun kontuek eragina dutela hiztunarengan hautu baten edo bestearen sendotzeko tenorean. Uste dugu datu hauek adierazgarriak direla, nahiz eta egile eta mintzo batetik bestera kanbia litezkeen.

5. *IRON-EN BILAKAERA ERREZESIBOAZ

5.1. *Iron vs. *ezan lehiak⁴⁶

Larrasquetek zubererari ez legozkiokeen formen bere gramatikan sartzea egotzi zion Inchausperi: «Il est arrivé à l'auteur de consigner des flexions qui ne sont pas souletines: *egin bezake...* En Soule, on dit: *égin*

⁴⁵ Forma alokutiboei doakienean proportzio horiek itzulikatzen dira (Videgain, 1983).

⁴⁶ *Ezan vs. *iron lehiak ari baikara, puntu honetan konkurrentzia horren gako eskain dezakeen ekialde hertsia bati plegatuko gara. Natura diferente duten beste zenbait egoera kanpo geldituko dira, beraz. Adibidez, *iro errodon formak baliabide estilistiko gisa erabiltzen dituzten idazleak, zeinen erakusgarri argiena Pouvreau baita. Egile honek *iron-en adizkiak erabiltzen ohi ditu *ezan-enen perpaus berean ez errepikatuzko (25 agerraldietan erdia): *Nahi duen guzia guziz libreki besarka dezake, eta nahi eztena egoitz diro* (Gudu 14); *Egia ezagut dezake, eta ikusdiro plazer falsoaren azpian gordetzen den gaizkia* (Gudu 8).

ni(r)o...» (1939: 19). Nola interpreta hori? *Dezake*, *lezake* tankerakoak ez diratekeela zubererazko formak? Ala Larrasquetek gehiago nahi zuela *diro*, *diroke* bezalakoan bertakotasuna azpimarratu? Noraino *Le Basque de la Basse Soule orientale*-ko ondorioak Zuberoa osora hedatzen ahal dira?

**Iron*-en eremua Zuberoa baino anitzez zabalagoa baita, ikusi behar da zein den bi aditzen banaketa euskalki bakoitzeko, eta xede horrek gidaturik adalatu ditugu lan honen akabantzako taulak. Badakigu, adibidez, Erronkariko lekukotasunetan zehar ez dela **ezan*_{+AHAL} aurkitzen⁴⁷, eta antzeko zerbait gertatzen da Zaraitzuko testuekin. Aldiz, ezaugarriaren beste muturrean, lapurteran eta mendebaldeko baxenafarreran, **iron*-en formak egoera higatuago batean iragan dira, maiz fosil gisa.

Corpusa aztertuz, argi da zenbait egilek **iron* eskusiban baliatu dutela ahalera eta beroni lotuak diren erranahi eta balioen adierazteko. Beraz, iduri luke euskararen aldi historikoan noizbait, nonbait, **ezan*_{+AHAL} ez dela hiztunen errepertorioan izan, era produktiboan bederen. Parearen banaketari begira, testigantzak lau multzotan sailka daitezke: i) **iron* aldioro agertzen dutenak, *dezake* bezalakoan arrastorik gabe; ii) **iron* nagusi izan arren **ezan*_{+AHAL} ere ematen dutenak; iii) **iron* & **ezan*_{+AHAL} modu orekatuan ematen dituztenak; eta iv) **ezan*_{+AHAL} gailendu arren **iron* ere baliatzen dutenak. Gakoa 2) eta 3) multzoetan datza, hauen ikertze sistematikoan hatzeman baitaitezke aldaketaren arrazoiak. Zein testuinguruk eskatzen dute **ezan*-en itxura modala? Non dira **iron* aditzaren muga morfosintaktikoak? Aldiek zerikusirik dutea? Zein mintzoetan hasten da **iron* desagertzen, eta non iraunen du luzazkien? Hemendik aitzina halako galtoei arraposta ematen ahaleginduko gara.

Testigantza zabalena eskaintzen duen euskalkian, zubereran, posible da **iron*-en ordezkatzearen urrats diferenteen deskribatzea, aditz honek zein esparruak galdu dituen lehenago eta zein berantago definituz. Hau litzateke, *grosso modo*, ordezkatzeko eta galeraren norabidea, beronen zergatiak gainera gogoeta ondoko atalean egiten dugula:

- 1) ABS argumentua *gu* & *zu* denean.
- 2) ABS 3. p. plurala denean (*ditiro* → *ditzake*), eta beharbada lehenago orainaldia alegiazko denbora baino (zenbait egilerengan *ditzake* baina *litiro*).
- 3) ABS argumentua *ni* & *hi* denean, galera seguruenik lehenago 2. pertsonatik abiatuz: *intçaket* (*SteEli*, 870) baina *nindiroçu* (*SteEli*, 273 & 376), *nindirocien* (*SteEli*, 1461) & *nindiron* (*SteEli*, 1203 (2)).
- 4) Azken urrats batean **ezan* ABS 3. p. singularrean sartzen da.
- 5) NNN sailean **iron*-en adizki ia guztiak XVIII. mendekoak dira. Hor gure corpuseko herri tradizioko izkirioek ez dute **ezan*_{+AHAL} ematen.

5.2. Ordezkatzearen arrazoiak

5.2.1. Hizkuntzaz barneko arrazoiak

Inork pentsa lezake **ezan*-ek **iron*-en ordezkatzearen gakoa lehenak forma hirupertsonalen onartzean datzala, baina hipotesi hau bi argudiok dute

⁴⁷ Gogora bedi Zuberoa eta Erronkari ibarren arteko gutuneria ofiziala, XVII. mendearen lehen partean datatua, aztertzeke dagoela.

indargabetzen. Lehenik, datiboazko argumenturik ez islatzeak ez luke *iron-en gainbehera esplikatu, kontu eginik ekialdeko mintzoetan datiboarekiko komuntadura hautazkoa dela. Beraz, *iron-en balizko muga morfologikoez ez lukete datiboaren agerpena inondik inora oztopatzen, ondoko perpausetan prezatzen denez: *Etzirozüt hari ihesirik egin*⁴⁸ (Mst, III 29, 1) & *Erho nahi nundukin exai bati ihes eguin niro* (Medit, 28). Bigarrenik, eta garrantzitsua, *iron-ek ere badu NNN jokadurarik: hala Lopez, Maister edo Egiategirengan nola Zuberoako herri antzertiko lanetan hatzeman ditugu halako formak (§ 4.2.5). Gehiago dena: beste eremuetan eta euskara batuan erabiltzen diren *ezan-en forma tripersonalak oso bekanki baliatu dira Ekialdeko tradizioan, maiz NN saileko formak aski izanik.

Aditzaren defektibotasunarekin jarraituz, eta datiboaren eta objektu pluraleko formekiko balizko zailtasunaz haratago, ez da ohikoa aditz laguntzaileetan *iron-ek duen esparru hertsia, zeren haien arteko banaketa indikatiboez indikatibo edo iragangaitz/iragankor bezalako lerradura zabalagoek markatzen baitute. *Iro errodenen maiztasuna hain mugatua izanik, iduri luke hiztunek *ezan ahaleraren adierazpena heda lezaten. Izan ere, ordezkapenaren zantzuak maiztasun ttipien duten formetan hasten dira: (*haiek gu*) *gintiro(ke)te* → *gintzakete*; (*guk zu*) *zintiro(ke)gu* → *zintzakegu* eta, oro har, 3. pertsonaren absolutibo pluraleko formak. Ez da ezusteko, halaber, iraganaldiko formak besteak baino fitezago desagertzea: *zintiro(ke)en* → *zitzakeen* lehenago, *ziro(ke)en* → *zezakeen* berantago. Gogora bedi XX. mendeko zuberoeran alegiazko formek baizik ez dutela iraun (Lafon, 1973b: 525).

Bestalde, aldi historikoan aditz laguntzaileen sistema simetria batera hurbildu da: aditz iragangaitzendako *izan* & **edin* pareta aski den bezala, iragankorrendako ere aski zukeen **edun* & **ezan* pareta. Nonbait, hiru aditz laguntzaile iragankor izatea egongaitzago litzateke bi izatea baino. Nahiz eta ez den arras gauza bera, mendebaldeko euskalkien historian ere antzeko fenomeno bat ezagutzen dugu: **edun*, **ezan* & *egin* hiruko iragankorretik biko sistema batera iragan da, *erregulartze* bat gauzatuz. *Grosso modo*, erran daiteke bizkaieratik **ezan* aditza desagerrarazia izan dela, eta gipuzkeran *egin* laguntzailearen erabilera gibelatu dela.

Ezin bazter genezake **iron* aditzak, aipatu den bilakabide errezesiboa goiti beheiti, bere paradigmaren garapenaren goihena aldi historikoan ezagut zezan. Horrela, XVI. mendean 3. pertsonaren absolutibo pluraleko formarik lekukotzen ez den bitartean, XVIII. ean ohikoak dira, eta hautu diferenteez gauzatuak (-*it*-, -*zki*-, -*tza*-). Puntu hau zaila da: *negativa non sunt probanda*. Hots, nahiz eta Etxepareren baitan **iron*-en formak 3. pertsonaren absolutibo singularrera hertsatzen diren, gainerateko kasuetan **ezan* baliatuz, Berazkoitze eta Garazi baino ekialderagoko lekukotasun arkaikoen premian gaude.

⁴⁸ Adibide hau *aitari eman dut* tankerakoak baino adierazgarriagoa litzateke: «Badirudi, baina, datiboa, izena edo adjektiboa barik izenordaina denean, komuntadura egiteko joera nagusitzen dela» (Zuazo, 1988: 639). Jakina, **ezan*-ekin ere gertatzen ohi da: *Guizonac falta dezaque vere promesari?* (Garraldoko dotrina, 2. bertsioa). Bestenaz formulatzeko: zenbatenaz datiboaren komuntadura hautazkoago, hanbatenaz febleago gertatuko da **iron*-en errezesibotasunaren azalpena komuntadura auzietan xerkatzea.

5.2.2. Hizkuntzaz landako arrazoiak

Zuberoaren kasuan, jakin badakigu XX. mendean **iron* galtzeko bidean sartu dela. Ifrentzuan, euskalki horren anitz testu zaharrek **ezan*_{+AHAL} saileko formen arrastorik ez badute (horietako zenbait XIX. mendekoak izanik), zerk eragin ote du iraulikatze hori? Menturaz, goitixeago aztertu diren arrazoi purki linguistikoez haratago joan beharko genuke. Izan ere, XVII. eta XVIII. mendeetako zuberotarrek **iron* baliatzen zuketzen potentzialaren adierazteko, eta **ezan* indikatiboz landako gainerateko moduetan. Ontsalaz, beste eremuetako hiztunekiko kontaktuak indarturik –eta hizkuntzen funtzionamenduan ongi ezaguna den ekonomiaren hatsarrea lagun– **ezan*_{+AHAL} hedatuz joan zatekeen, denborarekin **iron* defektiboari emeki gailentzeko, aipatu den egoera fosildura bulkatuz.

Finitzeko, idazleen hautu konszienteak aipa litezke. Ekialdeko testurik zaharretan *dezake* (bai eta *ditzake*) modukoak ere lekokoturik, baliteke «ekialdekoagotzat» jotzen ziren zenbait elementuren indartzeko xede batek **iron* aditzari lehentasun «artifizial» baten eskaintzea eragin ukan lezan. Gogoan dugu Egiategi bat, edo bere hizkuntza zenbait ñabarduratan moldatu zukeen Lopez itzultzailea (ikus 24. oharra). Baina baita kontrakoa ere, zeren zilegi da pentsatzea idazleek, memento batetik aitzina, **ezan* prefera zezaten: Zuberoan –Oihenart salbuespen– Archurenganaino itxaron beharko da **ezan*_{+AHAL} absolutiboko 3. pertsona singularrean lekukotzeko.

6. ONDORIOAK

- 1) **Iron*-ekiko lehenbiziko erreferentzia Harrieten gramatikan kausitzen da. Bertan eta ondoko lan deskriptibo guztietan aditz defektibo bezala tratatzen da, hala ABS plural edo DAT indizerik ez hartzean nola hiru aldietan jokatzeke tenorean. Orain arterainokoa inork ez du NNN jokamoldea proposatu.
- 2) Van Eysek **iro* errodenen jatorriaren gaineko hipotesia plazaratu zuen (1875: 74-75), *eroan* ohidurazko laguntzailearen alegiazko adizkietarik abiatuz (*neroake* → *niroke*), orainaldiko hedapen analogikoz sortzeko (*niroke* → *diroket*). Vinsonek arbuatu ondoan (1875: 332), Lafonena izan zen hurrengo proposamena (1973b: 524), sorrera aditz kausatibo zahar batean ikusiz. Ildo beretik ibili dira Gómez & Sáinz, **iron* aditz hipotetiko baten berreraikitzeke bi argudio sendo emanik (1995: 240) eta Mounole, aditz modal zahar batetik gramatikalizazio prozesu bat sujerituz (2011: 73).
- 3) Nolanahi ere den, gure ustez hiru datuk antzinatasun handia iradokitzen dute: i) **iron*-en gramatikalizazio maila arras gauzatua: ez da forma simple ez eta aditz nagusi gisa lekukotu, haren eduki semantikoa guztiz iluna izanik; ii) **iron*-en perifrasiak aditzoinaren eskatzea, **edin* & **ezan* pareak bezala; iii) **idi* erroarekin batean, haren formek *-ke-* morfema modala ez hartzea, hasieran bederen.
- 4) Corpora ikusirik berehala ohart daiteke **iron*-en behialako hedadura: lapurtera, bi behenafarrerak (bat bederak Pirinioez hegoaldera

duen eremua hartuz), zuberera, erronkaria eta hegonafarrera; hots, *Ekialde zabal* gisa definitzen ohi den espazioa. Eremu hau ttipituz joan da, izan dadin **ezan*-en aldeko ordezkatzeko bat gertatu delako, izan dadin eremu geolinguistiko horren zati batzuetan euskara bera delako desagertu. Egun zenbait forma fosilduk baizik ez dute iraun, Aturrialdetik Zuberoara. Oro har, inpresioa dugu zenbatenaz ekialderago joan, hanbatenaz altuago izan direla **iron*-en maiztasuna, indarra eta garapen morfologikoaren gradua. Susmoa dugu, halaber, euskararen aldi protohistorikoan ekialderago ere iristen zatekeela **iron*, menturaz Aragoi eta Bearnoko euskal mintzoak ere bere baitan besarkatuz.

- 5) Euskara historikoan **iron*-en balioak honakoak izan dira, maiztasunaren arabera zerrendatuak: ahalera, hipotetikoa, etorkizuna, baldintzaren protasia (indikatioaren orainaldiko baldintzetan nagusiki, baina ez bakarrik) eta egia orokorra. Sintaxiaren aldetik, **iron* aditz laguntzaile defektibo bat da.
- 6) Agerraldi batzuetan aditz trinko gisa funtzionatzen badu ere, gainerateko guztietan jokamolde perifrastikoan lekukotzen da, aditz nagusia aditzoin itxura pean agerrarazten duela. Ahala adierazten duen heinean, **iron*-en formak *ahal* & *ezin* partikulez lagunduak ager daitezke. Aditz honek antzina modaltasuna bere baitarik adieraziz, denboraren iragaitez potentzialera mugatuz joan zatekeen; ondorioz *ahal* & *ezin* baliatzeko premia desgertuko zen. Paraleloki, *-ke-* morfema ageriko eta hedatuko da aldi historikoan. Zentzu honetan erronkaria eta zaraitzua erremakagarri dira, **iron*-en adizkiak beti itxura pleonastikoan agertzen baitira, eta *ahal* & *ezin* partikulen erabilera salbuespenekoa denean guztiz. Beste alderdi sintaktikoei doakienean, **iron* maizago erabili izan da perpaus nagusietan mendekoetan baino, azken hauetan denborazko balioak hartuz (*-(e)no*, *-(en)ean*, *-(e)larik*), erlatiboazko eraikidurak (*bait-*, *-(e)n*) nahiz konpletibo-finalak onartuz (*-(e)la*, *-(e)n*).
- 7) Morfologiaz denaz bezainbatean, **iron* hiru aldietan aurkitzen ahal da, iraganaldiko okurrentziak oso minoritarioak izan arren. Inoiz dudakotzat hartuak izan badira ere, absolutiboa 3. pertsona plurala duten adizkiak arras ongi lekukotu ditugu, haien pluralgileak *-it-*, *-z-*, *-tz* eta are *-zki* gerta daitezkeela. Pluralgileon banaketa kasik egilearen araberkoa izanik ere, badirudi alegiazko moldean soilik *-it-* baliatu izan dela Iparraldeko euskal herrietan, Erronkari eta Zaraitzun *-z-* aukera bakarra zenean. Bestalde, eta gramatikagileek eta euskalariak preseski ukatu badute ere, **iron*-ek badu jokamolde triperzonalik, gutxienez XVIII. mendean. Idazle kultoen lanetan bezala, herri antzertiaren tradizioko izkirioetan ere hatzeman ditugu NNN saileko formak, kasu haboroenetan *-tz-* morfemak datibo iragarlearen funtzioa betetzen duelarik. Gehiago dena: holako formak baliatu dituzten egileen baitan **ezan*-en forma ditransitiboak salbuespen arras bekanak dira, eta lekukotugabeak herri tradizioko testuetan.
- 8) **Iron* aditz laguntzailearen bilakaera diakronikoa errezesiboa dela erakutsi dugu, galeraren norabidea honakoa izan datekeela proposatuz:

- i) ABS argumentua *gu & zu* denean (*zintiro* → *zintzake*); ii) ABS 3. p. plurala denean (*ditiro* → *ditzake*); iii) ABS argumentua *ni & hi* denean (*hindiro* → *hintzake*); iv) azken urrats batean **ezan* ABS 3. p. singularrean ere sartzen da (*diro* → *dezake*).
- 9) Ordezkapen prozesu horren esplikatzean baztertu behar dugu **iron*-ek datibo komunztadura egiteko leukakeen balizko zailtasuna, lehenik NNN jokamoldea baitu ezagun, eta bigarrenik haren eremuan datiboarekiko komunztadura hautazkoa delako. Orobat erran daiteke objektu pluraleko formei dagokienez. **Ezan* gailentzeko arrazoiak gehiago xerka litezke **iron*-en maiztasun urrian. Izan ere, **iron* esparru zabalagoak zituzkeen aditz modal bat izatetik potentzialaren esparruari hertsatzera iragan zatekeen, espezializazio horrekin batean haren maiztasuna murriztuz. Ondoko fase batean hiztunek **ezan* ahaleraren adierazpena ere hedatu zuketean. Ez da harriztekoa iraganaldiko formak lehenago desagertu zitezkeen, hau ere maiztasunari egoizten ahal zaiola. Labur adierazteko, ez da ohikoa aditz laguntzaile batek halako esparru mugatua atxiki dezan; nonbait ekonomiaren hatsarrearen kontra doa hori. Azkenik, hizkuntzaz kanpoko faktoreek ere kontsidera genitzake: beste eremuetako hiztunekilako kontaktua, edota zenbait idazlearen hautuen eragina.
- 10) Mementoz azaltzeko geldituko da **iron*-en sorrera. Gure ustez agerpenaren kronologia ere ebatzteke legoke, EBZ-aren osteko zatiketa dialektalaren ondotik ala beharbada lehenagoko garaietarik etor le-din, bi aukerak dira posible. Finitzeko, ezin bazter daiteke **iron*-en paradigmaren debelopamenduaren goihena aldi historikoan –eman dezagun XVIII. mendean– gertatu izan zedin ekialde hertsian, objektu pluraleko formen maiztasuna zein adizkera ditransitiboan kontu eginik.

5. taula. *Iron vs. *ezan: banaketa (lapurtera eta behenafarrera)

	ABS <i>hura</i>	ABS <i>haiek</i>	ABS <i>ni, hi</i>	ABS <i>gu, zu</i>	+iragan
Lç	biak (E)	*ezan	biak (E)	*ezan	biak (E)
SP	biak (E)	*ezan	*ezan	*ezan	*ezan
EZ	biak (E)	*ezan	*ezan	*ezan	*ezan
Hm	*iron	*ezan	-	*ezan	-
Gy	biak (I)	*ezan	*ezan	*ezan	*ezan
Dv	biak (E)	*ezan	*ezan	*ezan	biak (E)
Zby	biak (I)	*ezan	*ezan	*ezan	biak (I)
Larz	biak (E)	*ezan	*ezan	*ezan	*ezan
E	*iron	*ezan	*ezan	*ezan	-
<i>KadBet</i>	biak (E)	biak (E)	*ezan	*ezan	biak (E)
<i>AR</i>	biak (I)	biak (E)	*iron	biak (I)	biak (E)
Bordel	biak (I)	-	-	-	*iron
<i>Kaniko</i>	*iron	*ezan	-	-	-
Dib	biak (E)	-	-	-	-
Arb	biak (E)	-	-	*ezan	*ezan
Etcham	biak (E)	?	-	-	*ezan
Barb	biak (E)	-	-	-	*ezan
Ox	biak (E)	*ezan	-	-	*ezan

(I) = konkurrentzia *iron-en alde; (E) = konkurrentzia *ezan-en alde

6. taula. *Iron vs. *ezan: banaketa (Zuberoako idazleak)

	ABS <i>hura</i>	ABS <i>haiek</i>	ABS <i>ni, hi</i>	ABS <i>gu, zu</i>	NNN	+iragan
Zalgize	-	-	*iron	-	-	-
O Pr	biak (I)	*ezan	*iron	*ezan	*ezan	-
O Po	biak (I)	-	-	-	-	*iron
Tt, orotara	*iron	-	-	-	-	-
Bp	*iron	biak (E)	-	*iron	-	-
<i>CatOlo</i>	*iron	*iron	-	*iron	-	-
<i>OthoitceÇub</i>	*iron	*iron	-	-	-	-
Mst	*iron	biak (E)	*iron	biak (E)	biak (I)	biak (E)
<i>Sacram</i>	*iron	-	-	-	-	-
Mercy	*iron	-	-	-	-	-
<i>NLilia</i>	*iron	-	-	-	-	-
Egiat I & II	biak (I)	*iron	-	*iron	*iron	*iron
<i>UskLi</i>	*iron	biak (I)	-	-	-	-
Chaho	*iron	biak (I)	-	-	-	-
<i>Medit</i>	*iron	*ezan	*ezan	biak (E)	*ezan	*iron
<i>MaiMarHil</i>	*iron	-	-	*ezan	*iron	-
<i>Myst</i>	*iron	-	-	-	-	-
Arch	biak (I)	*ezan	-	*ezan	*ezan	-
Ip	biak (I)	*ezan	-	-	-	-
<i>CatS</i>	biak (I)	*iron	-	*ezan	-	-
<i>EvS</i>	*iron	=	*iron	-	-	-
Alth	biak (I)	-	-	-	-	-
Peillen ALB	*iron	-	-	-	-	-

(I) = konkurrentzia *iron-en alde; (E) = konkurrentzia *ezan-en alde

7. taula. *Iron vs. *ezan: banaketa (Zuberoako herri tradizioa)

	ABS <i>hura</i>	ABS <i>haiek</i>	ABS <i>ni, hi</i>	ABS <i>gu, zu</i>	NNN	+iragan
<i>SteEli</i>	*iron	*ezan	biak (I)	*ezan	*iron	-
<i>StJul</i>	*iron	*ezan	-	*ezan	biak	-
<i>Jean de Paris</i>	*iron	*ezan	-	-	*iron	-
<i>Petit Jean</i>	*iron	-	-	-	*iron	-
<i>Chiveroua</i>	*iron	*ezan	-	*ezan	-	-
<i>Boubane</i>	*iron	-	-	*ezan	-	-
<i>Jouanic H.</i>	*iron	-	-	-	*iron	-
<i>Edipa</i>	*iron	-	*iron	*ezan	-	-
<i>Ardeatina</i>	*iron	-	-	*ezan	-	-
<i>Mehalçu</i>	*iron	-	-	-	-	-
<i>Saturna</i>	*iron	-	-	-	-	-
<i>Malqu</i>	biak (I)	*iron	*iron	*ezan	-	-
<i>Pierris</i>	*iron	-	-	-	-	-
<i>Pierrot</i>	biak (I)	-	*iron	-	*iron	-
<i>Planta</i>	*iron	*ezan	-	-	-	-
<i>Recoquillart</i>	*iron	-	-	-	-	-
<i>Xarlem</i>	*iron	-	*iron	-	-	-
<i>Etch</i>	*iron	*iron	-	*ezan	-	*iron

(I) = konkurrentzia *iron-en alde; (E) = konkurrentzia *ezan-en alde

8. taula. *Iron vs. *ezan: banaketa (Nafarroa Garaia)

		ABS <i>hura</i>	ABS <i>haiek</i>	ABS <i>ni, hi</i>	ABS <i>gu, zu</i>	NNN	+iragan
HN	Aldaz 1609	*iron	-	-	-	-	-
	Ber	biak (E)	*ezan	-	-	*erazan	-
	1729ko pred.	biak (I)	-	-	-	*ezan	-
Ae.	Orbara (129)	biak (E)	-	-	-	-	-
	Garralda (2)	biak (E)	-	-	*ezan	-	-
Zar.	1780ko pred.	biak (I)	*iron	-	-	-	*iron
	Samper 1866	*iron	*iron	-	*iron	-	-
	Samper 1869	*iron	-	-	-	-	-
	Abartzuzako pred.	*iron	-	-	-	-	-
Err.	Hualde <i>Ebanjelio</i>	*iron	*iron	*iron	-	-	-
	Hualde <i>Dotrina</i>	*iron	*iron	-	-	-	-
	Mendigacha	biak (I)	*iron	-	-	-	-

(I) = konkurrentzia *iron-en alde; (E) = konkurrentzia *ezan-en alde

BIBLIOGRAFIA: CORPUSA

- AGIRRE, P., 1996, *Athanese Belapeire: «Catechima Laburra» (1696): autorearen garaia, nortasuna eta idazlanak, grafiak eta fonologia, edizio kritikoa eta hiztegia*, doktorego tesi argitaragabea, UPV/EHU.
- ALÇABEHETY, B., 1821, *Noelen lilia composaturic huscarez Jesusen incarnationiaren ouhouretan*, Paue, Toneten alharguntsa.
- ALTUNA, P.; KINTANA, X., (arg.), 1995, *Linguae vasconum primitiae, 1545-1995*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- ALTUNA, J. M.; MUJICA, J. A., 2003, *Arnaud Oihenart. Euskal atsotitzak eta neurtitzak*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- ANONIMO, 1734, *Othoitze eta cantica espiritualac Çubero Herrico*, Paue, Jean Dupoux.
- ANONIMO, 1821, *Uscara Libria coffessioniaz, comunioniaz, eta meçaco Sacrificio Saintiaz, bicitceco erreqlamentu bateki*, Limoges, Vivent.
- BARATCIART, A., 1844, *Meditacioniac khiristitarçuneco eguia [...] ciberoucoualat cerbait khabioreki utculiric*, Oloroe, Lapeyrette.
- BATZUK, 1887, *Almanak Uskara edo Ziberouko egunaria*, Paris, L. de Soulle.
- BILBAO, G., 1996, «Jean Mekol Garindañekoaren *Edipa* pastorala (1793)», *ASJU*, 30: 1, 239-332.
- BORDA, I., 1994, *Bakean ützi arte*, Lasarte, Susa.
- CAMINO, I., 1991a, «Aezkerazko testuak I: Ariako Dotrina», in J. A. Lakarra; I. Ruiz (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, *ASJU*-ren gehigarriak 14, UPV/EHU, 427-458.
- 1991b, «Aezkerazko testuak II: Orbarako Dotrinak», *ASJU*, 25: 3, 929-960.
- CAMINO, I.; GÓMEZ, R., 1991, «Bonaparte argitaratzeko irizpideez: Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko dotrinak», *ASJU*, 26: 2, 453-581.
- GÓMEZ, R., 1991, «Erronkarierazko dotrina argitaragabe bat: edizioa eta azterketa», in J. A. Lakarra; I. Ruiz (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, *ASJU*-ren gehigarriak 14, UPV/EHU, 375-426.
- HARITSCHELHAR, J., 1969-1970, *L'œuvre poétique de Pierre Topet-Etchahun*, in *Euskera*, 14-15, Bilbo, Euskaltzaindia.
- LEIZARRAGA, I., 1571, *Iesus Christ gure Iaunaren Testamentu Berria*, Berrarg. 1990, Bilbo, Euskaltzaindia.
- LOIDI, A., 2004, «Antiokiako San Julianen pastorala (1770)», *ASJU*, 38: 1, 1-133.
- LOPEZ, Abbé, 1782, *Alphonsa Rodriguez, Jesusen Compagnhaco Aitaren Guiristinho perfeccioniaren praticaren pparte bat [...]*, Avignon, Antonio Aubanel.
- MAISTER, M., 1757, *Jesu-Kristen Imitacionia [...]*, Paue, J. Dupoux.
- MAYTIE, J., 1706, *Catechima Oloroeco Diocezaren cerbutchuco [...]*, Paue, J. Dupoux.
- MERCY, A., 1780, *Andere Dona Maria Scapularicouaren Confariaco bulla, decreta, statutac, eta maniac edo chediac*, Paue, P. Vignancour.
- MITXELENA, K., 1964, *Textos Arcaicos Vascos*, *ASJU*-ren Gehigarriak 11, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia-UPV/EHU.
- MOZOS, I., 1995, *Jean de Parisen trageria: Eskuizkribuaren azterketa eta iturriaren moldamoduak* [doktorego tesi argitaragabea], Vitoria-Gasteiz, UPV/EHU.
- ORPUSTAN, J. B., 1992, *Oihenart, A.: Proverbes et poésies basques. (1657-1664)*, Baigorri, Izpegi.
- 2010, «Correspondance basque à la fin du XVIe siècle (1595-1598)», *Lapurdum*, 14, 137-162.
- OYHARÇABAL, B., 1991, *La pastorale souletine. Édition critique de «Charlemagne»*, *ASJU*-ren Gehigarriak 16, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia-UPV/EHU.
- PADILLA, M., 2011, *Kadet eta Bettiriño [...]*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- 2013, *Sainte Elisabeth de Portugal. Edizio kritikoa* [eskuizkribua].
- PAGOLA, R. M. et al., 1992-1999, *Bonaparte Ondareko Eskuizkribuak*, Deustuko Unibertsitatea-Eusko Jaurlaritza.
- PEILLEN, T., 1983, *Jüsef Egiategi: Lehen libürria edo filosofo hüskaldünaren ekheia*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- 2008, «Asto laster berria», *Euskera*, 53: 2, 345-382.
- RESSEGUE, P., *Sacramentu-Saintiaren Aurhidegouaco maniac eta chediac*, Paue, C. Desbaratz.
- SARASOLA, I., 1983, *Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, *ASJU*-ren Gehigarriak 11, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia-UPV/EHU.

- SATRUSTEGI, J. M., 1987, *Euskal Testu Zaharrak (I)*, Iruñea, Euskaltzaindia.
 — 1988, «Textos dialectales de documentos religiosos navarros», *FLV*, 52, 267-289.
 — 1992, «Zaraitzuko euskararen lekukoak», in *Luis Villasanteri omenaldia*, *IKER* 6, Bilbo, Euskaltzaindia, 459-472.
 URKIZU, P., 1998, *Zuberoako irri teatroa*, Baigorri, Izpegi.
 URRUTHY, A., 1873, *Ebanjelio saintia Jesus-Kristena Jondane Johaneren arabera*, Baiona, P. Cazals.

BIBLIOGRAFIA: ERREFERENTZIAK

- ALDAI, G., 2003, *Grammaticalization of present and past in Basque*, University of Southern California.
 ALLIÈRES, J., 1983, «De la formalisation du système verbal Basque», in *Piarres Lafitte'ri omenaldia*, *IKER* 2, Bilbo, Euskaltzaindia, 37-91.
 — 1991, «Statut et limites du polymorphisme morphologique: le verbe dans la *Grammaire Cantabrique basque* de Pierre d'Urte (1712) (2e partie: les auxiliaires)», in J. A. Lakarra; I. Ruiz (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, *ASJU*-ren gehigarriak 14, UPV/EHU, 762-812.
 ARCHU, J. B., 1868, *Bi mihiren gramatika. Uskara eta frantsesa*, Berrarg. 1979, Donostia, Lur.
 AROTZARENA, S., 1951, *Grammaire basque (dialectes navarro-labourdins)*, Berrarg. 1976, Baiona, Librairie Jakin.
 BONAPARTE, L. L., 1869, *Le verbe basque en tableaux, accompagné de notes grammaticales, selon les huit dialectes de l'euskara...*, Berrarg. 1991 in *Opera Omnia Vasconice*, 1, Bilbo, Euskaltzaindia, 175-442.
 CAMINO, I. (arg.), 1998, *Nafarroako hizkerak*, Bilbo, Udako Euskal Unibertsitatea.
 — 2003, *Hego-Nafarrera*, Iruñea, Nafarroako Gobernu.
 — 2008, «Nafarroa Behereko euskara zaharra», *ASJU*, 42: 1, 101-170.
 CASENAVE-HARIGILE, J., 1993, *Hiztegia II. Eüskara-Frantses. Xiberotar eüskalkitik abiatzez*, Ozaze-Zühara, Hitzak.
 — 2001, *Xiberoan eüskaraz-Méthode de Basque souletin*, Maule, Sü-Azia.
 CHAHO, A.; D'ABBADIE, A., 1836, *Études grammaticales sur la langue euskarienne*, Paris, A. Bertrand.
 DAVANT, J. L., 1983, *Athanase Belapeyrenen Catechima laburra eta Jesus-Christ Goure ginco jaunaren eçagutcia. Salvatu içateco (Edizio kritikoa)*, Bilbo, Euskaltzaindia.
 — 2010, *Jesü Kristen Imitazionea*, Bilbo, Euskaltzaindia.
 DE RIJK, R., 2008, «Expressing Potentiality», *Standard Basque. A Progressive Grammar*, Cambridge/Londres, MIT Press, 635-670.
 DUHAU, H., 2003, *Hasian-hasi. Birdena edo bigarren partea. Beskoitzeko euskara*, Senpere, H. Duhau.
 EPELDE, I., 2003, *Larresoroko euskara* [doktorego tesi argitaragabea], Vitoria-Gasteiz, UPV/EHU.
 ESTORNÉS, J., 1968, *Erronkari'ko uskara*, Donostia, Auñamendi.
 ETXEBARNE, J., 2011, *Gramatika emendakinak. Zuberoako euskaraz*, Bilbo, Euskaltzaindia.
 ETXEGORRI, P., 2003, «Jeruntzeko Üskara. Ekialdeko euskara», *FLV*, 93, 247-285.
 ETXEPARE, R.; OYHARÇABAL, B., 2012, «The Absence of the Person-Case Constraint in Early Lapurdian», in J. A. Lakarra; B. Urgell; J. Gorrochategui (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra*, Vitoria-Gasteiz, 149-169.
 EUSKALTZAINDIA, 1979, *Euskal Aditz Batua* [taulen prestatzailea: Txillardeggi], Donostia, Euskaltzaindia.
 — 1987, *Euskal Gramatika. Leben Urratsak-II*, Bilbo, Euskaltzaindia.
 — 2005, *Euskal Gramatika. Leben Urratsa-VI: Mendeko perpausak-2*, Bilbo, Euskaltzaindia.
 GÈZE, L., 1873, *Éléments de grammaire basque. Dialecte souletin*, Baiona, V^o Lamaignère.
 GÓMEZ, R.; SAINZ, K., 1995, «On the Origin of the Finite Forms of the Basque Verb», in J. I. Hualde; J. A. Lakarra; L. Trask (arg.), 235-274.
 HARRIET, M., 1741, *Grammatica Escuaraz eta Francesez*, Baiona, Fauvet.
 HUALDE, J. I.; LAKARRA, J. A.; TRASK, L. (arg.), 1995, *Towards a History of Basque Language*, Amsterdam, John Benjamins.

- HUALDE, J. I. *et al.*, 2003, *A Grammar of Basque*, Berlin, Mouton de Gruyter.
- INCHAUSPE, E., 1858, *Le verbe Basque*, Berrarg. 1979, Donostia, Lur.
- ITHURRY, J., 1895, *Grammaire basque. Dialecte labourdin*, Berrarg. 1979, Donostia, Lur.
- KING, A., 1994, «Aditz modalen erabilpena dela eta», *Euskera*, 39, 1009-1021.
- LAFITTE, P., 1944, *Grammaire basque. Navarro-labourdin littéraire*, Berrarg. 2008, Donostia, Elkar.
- LAFON, R., 1943, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Berrarg. 1980, Donostia, Elkar.
- 1973a, «La langue basque», *BMB*, 1973, 57-120, Berrarg. in *Vasconiana*, 1998, Bilbo, Euskaltzaindia, 3-56.
- 1973b, «Le suffixe *-ke, -te* dans la conjugaison basque», Berrarg. in *Vasconiana*, 1998, Bilbo, Euskaltzaindia, 505-528.
- LARRAÑAGA, X., 1997, «Mendigachak Azkueri igorri eskutitzak: Aditza», *FLV*, 75, 283-313.
- LARRASQUET, J., 1939, *Le basque de la Basse Soule Orientale*, Paris, Klincksieck.
- LHANDE, P., 1926, *Dictionnaire Basque-Français*, Paris, Beauchesne.
- LÜDERS, U., 1993, *The Souletin Verbal Complex: new approaches to Basque morphophonology*, München, LINCOM Europa.
- MOUNOLE, C., 2006, «Quelques remarques à propos de l'histoire des périphrases basques», in J. A. Lakarra; J. I. Hualde (arg.), *R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia-UPV/EHU, 723-738.
- 2011, *Le verbe basque ancien : étude philologique et diachronique* [doktorego tesi argitaragabea], UPV/EHU-U. Bordeaux 3.
- OYHARÇABAL, B., 2003, «Tense, aspect and mood», in J. I. Hualde; J. Ortiz de Urbina (arg.), 2003, 249-284.
- SALABERRY, A., 1856, *Vocabulaire de mots Basques Bas-Navarrais traduits en langue française*, Baiona, Vve. Lamaignère.
- VAN EYS, W. J., 1875, *Étude sur l'origine et la formation des verbes auxiliaires Basques*, Paris, Maisonneuve.
- 1890, *Les verbes auxiliaires dans le Nouveau Testament de Leizarrague*, Haga, M. Nihoff.
- VIDEGAIN, X., 1983, «Alokutiboa Lopez-engan», in *Piarres Lafitte'ri omenaldia*, *IKER* 2, Bilbo, Euskaltzaindia, 625-646.
- VINSON, J., 1875, [izenbururik gabe], *Revue de Linguistique et Philologie comparée*, 7, 332-347.
- ZUAZO, K., 1989, «Zubereraren sailkapenerako», *ASJU*, 23: 2, 609-650.
- ZULAIKA, E., 1998, *Iohanes Leizarragaren aditza*, Donostia, Deustuko Unibertsitatea.

LABURPENA

*Euskararen laguntzaile ahantziaz: *iron aditzaren historia*

Orain arteko ikerketa saioek albo batera utzi dute euskal aditz laguntzaileen sistemaren kide bat: *iron aditza. Geografikoki gero eta ekialderago plegatua, eta funtzionalki aditz iragankorren modu markatuei mugatua, *iron laguntzailea *ezan aditzarekin lehia ageri da historikoki. Lan honetan, batetik, *iron aditzaren inguruan plazaratu den informazio guztia bildu dugu, eta bestetik, ikerketa morfologikoa eta sintaktikoa gauzatu, ehun testutik gora biltzen duen corpus batetik abiatu. Ikuspegi diakronikotik, *iron-en bilakaera errezesiboa ez da balizko defektibotasun morfologikoa batez azaldu behar, objektu pluralarekiko formak zein joskerara hirupertsonala ongi lekukotuak baitira aldi historikoan. Gure ustez, aditz honen gibelatzea gehiago esplika liteke laguntzaileen sisteman izan duen posizio ahulagatik.

Gako hitzak: Ekialdeko euskara; aditzaren diakronia; aditz morfologia; aditz laguntzaileak.

RESUMEN

*Sobre un auxiliar vasco olvidado: historia del verbo *iron*

Los trabajos publicados hasta la fecha han dejado de lado un componente del sistema verbal del vascuence: el auxiliar *iron. Muy delimitado tanto geográfica como funcionalmente, este verbo se documenta históricamente en competencia con el auxiliar *ezan. Por una parte, hemos compilado toda la información relativa a *iron, y por otra hemos realizado una investigación morfológica y sintáctica partiendo de un corpus de más de cien textos. Desde un punto de vista diacrónico, la evolución recesiva de *iron no tendría sus causas en una supuesta defectividad morfológica. A nuestro parecer, el retroceso sufrido por este verbo ha de ser explicado en razón de su precaria posición en el sistema de auxiliares de la lengua vasca.

Palabras clave: vasco oriental; diacronía del verbo; morfología verbal; verbos auxiliares.

RÉSUMÉ

*Sur un auxiliaire basque oublié: histoire du verbe *iron*

Jusqu'à présent, les recherches publiées ont négligé une pièce du système verbal basque : l'auxiliaire *iron. Avec une forte délimitation géographique et fonctionnelle, dans la période historique ce verbe a subi une concurrence avec l'auxiliaire *ezan. D'une part, nous avons compilé toutes les informations concernant *iron et, d'autre part, nous offrons une recherche morphologique et syntaxique basée sur un corpus de plus de cent textes. Du point de vue diachronique, l'évolution récessive de *iron ne peut pas être expliqué en raison d'une éventuelle défektivité morphologique. Les causes de ce recul historique obéissent plutôt à la faible position du verbe *iron dans le système d'auxiliaires du basque.

Mots-clés : Basque oriental; diachronie du verbe; morphologie verbale ; verbes auxiliares.

ABSTRACT

*On a forgotten Basque auxiliary verb: the history of *iron*

Studies published up to now have neglected a component of the verbal system of Basque: the auxiliary *iron. This verb, very limited both geographically and functionally, is historically documented in competition with the auxiliary

**ezan*. On the one hand, we have compiled all the information available on **iron*, and, on the other, we have achieved a morphological and syntactic research on the basis of a corpus of over one hundred texts. From a diachronic perspective, the recessive evolution of **iron* could not have been due to the alleged morphological defectiveness of the verb. In our view, the decline of this verb is to be explained on the basis of its precarious position in the auxiliary verb system of the Basque language.

Keywords: Eastern Basque; verb diachrony; verb morphology; auxiliary verbs.

